



VZDELANIE AKO DIFERENČNÝ FAKTOR REPRODUKČNÉHO SPRÁVANIA

INFOSTAT

Výskumné demografické centrum

INFOSTAT – INŠTITÚT INFORMATIKY A ŠTATISTIKY
Výskumné demografické centrum

VZDELANIE AKO DIFERENČNÝ FAKTOR REPRODUKČNÉHO SPRÁVANIA

Edícia: Aktá
Bratislava, november 2010

Analytická publikácia hodnotiaca rozdiely v reprodukčnom správaní populácie Slovenska podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania. Súčasťou práce je tiež analýza dynamických zmien v štruktúre obyvateľstva Slovenska podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania.

Autori: © Branislav Šprocha
Michaela Potančoková

2010 © INFOSTAT – Inštitút informatiky a štatistiky Bratislava

Obsah tohto dokumentu je chránený autorským zákonom. Nemožno ho meniť alebo z neho odstrániť informácie o správe práv k nemu. Na spracovanie, preklad, adaptáciu, zaradenie do súborného diela, vystavenie, vykonávanie alebo prenos dokumentu je nutný súhlas nositeľa majetkových práv. Vyhradené je aj právo na udelenie súhlasu na rozmnožovanie a verejné rozširovanie rozmnožením, predajom alebo inou formou prevodu vlastníckeho práva. Bez súhlasu možno z obsahu tohto dokumentu použiť iba krátku časť vo forme citácie, len na účel jeho recenzie alebo kritiky alebo na vyučovacie účely, vedeckovýskumné účely alebo umelecké účely. Rozsah citácie nesmie presiahnuť rámec odôvodnený jej účelom. Majetkové práva vykonáva INFOSTAT – Inštitút informatiky a štatistiky Bratislava.

Práca neprešla jazykovou úpravou.

ISBN 978-80-89398-18-8

OBSAH

1. ÚVOD	5
2. METODIKA PRÁCE A ZDROJE ÚDAJOV	6
3. VÝVOJ VZDELANOSTNEJ ŠTRUKTÚRY POPULÁCIE SLOVENSKA	9
3.1 HLAVNÉ DETERMINANTY FORMOVANIA VZDELANOSTNEJ ŠTRUKTÚRY PO 2. SVETOVEJ VOJNE	9
3.2 NAJVYŠŠIE DOSIAHNUTÉ VZDELANIE Z GENERAČNÉHO POHĽADU	10
3.3 VÝVOJ ZÁKLADNÝCH UKAZOVATEĽOV STREDOŠKOLSKÉHO A VYSOKOŠKOLSKÉHO VZDELÁVANIA	14
4. SOBÁŠNOSŤ	19
4.1 SOBÁŠNOSŤ SLOBODNÝCH OSÔB	20
4.2 SOBÁŠNOSŤ ROZVEDENÝCH A OVDOVENÝCH OSÔB	26
4.3 PODIEL SLOBODNÝCH PODĽA VÝSLEDKOV SČÍTANIA OBYVATEĽOV 2001	27
5. ROZVODOVOŠŤ	30
6. PLODNOSŤ	35
6.1 INTENZITA A ČASOVANIE PLODNOSTI	36
6.2 PLODNOSŤ MIMO MANŽELSTVA	42
7. POTRATOVOŠŤ	45
8. ZÁVER	54
PREHĽAD POUŽITÝCH SKRATIEK	56
LITERATÚRA	57
ZOZNAM POUŽITÝCH DÁTOVÝCH ZDROJOV	61

1. Úvod

Úroveň najvyššieho dosiahnutého vzdelania a s ním spojené ďalšie faktory, ako je napríklad rozdielna dĺžka prípravy na povolanie, rozdielny sociálny a ľudský kapitál, odlišná kultúra, hodnotová orientácia a životné ciele skupín osôb podľa dosiahnutého vzdelania, sú v moderných a najmä postmoderných spoločnostiach jedným z kľúčových diferenčných znakov reprodukčného správania. Najvyššie ukončené vzdelanie patrí v posledných dvoch desaťročiach k nesmierne dynamicky sa meniacim štruktúrnym znakom obyvateľstva Slovenska. Práve z týchto dôvodov predstavuje poznanie reprodukčného správania a jeho rozdielov medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami spolu s vývojom vzdelanostnej štruktúry veľmi dôležitú informáciu pre hodnotenie celkového charakteru reprodukcie populácie Slovenska a jej zmien do budúcnosti.

Publikácia „Vzdelanie ako diferenčný faktor reprodukčného správania“ predstavuje špeciálnu analytickú prácu Výskumného demografického centra, prinášajúcu komplexný pohľad na vybrané reprodukčné procesy v diferenčnom pohľade z hľadiska najvyššieho dosiahnutého vzdelania. Tiež sa zaoberá vývojom vzdelanostnej štruktúry populácie Slovenska.

Hlavným zámerom predloženej práce bolo predovšetkým poukázať na rozdiely v reprodukčnom správaní v závislosti od najvyššieho dosiahnutého vzdelania osôb a súčasne priblížiť dynamické zmeny v zložení obyvateľstva podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania, ktoré prebiehajú najmä v posledných dvoch desaťročiach.

V dôsledku dynamického vývoja vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva Slovenska bolo potrebné na začiatok aspoň stručne popísať základné vývojové tendencie a faktory, ktoré ovplyvňovali a ovplyvňujú vzdelanostnú štruktúru najmä tých generácií, ktoré sa v posledných dvoch desaťročiach zúčastňujú na demografickej reprodukcii.

Ďalšie kapitoly sú venované analýze jednotlivých reprodukčných procesov: sobášnosti, rozvodovosti, plodnosti a potratovosti v diferenčnom pohľade podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania osoby v čase nastania demografickej udalosti. Dôraz bol kladený predovšetkým na identifikáciu hlavných rozdielov v intenzite a časovaní týchto procesov a ich rozdielov medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami. Okrem popisu týchto rozdielov bola integrálnou časťou práce tiež snaha vysvetliť ich existenciu a formovanie v reprodukčnom procese.

Údaje, ktoré boli v práci použité, pochádzajú zo zdrojov Štatistického úradu SR, databáz OECD a Ústavu informácií a prognóz školstva.

Na tvorbe publikácie sa podieľal autorský tandem pracovníkov Výskumného demografického centra v Bratislave, v zložení Branislav Šprocha (kapitoly o vývoji vzdelanostnej štruktúry, sobášnosti a rozvodovosti) a Michaela Potančoková (kapitoly o plodnosti a potratovosti).

Práca vychádza v obmedzenom náklade v slovenskej verzii a je určená nielen pre tých, ktorí sa problematikou demografickej reprodukcie zaoberajú profesionálne, ale jej ambíciou je, aby zaujala aj široký okruh ďalších čitateľov.

Publikácia je vystavená v plnom znení na internetovskej stránke Výskumného demografického centra na adrese: www.infostat.sk/vdc.

2. METODIKA PRÁCE A ZDROJE ÚDAJOV

Práca sa zameriava na dva hlavné okruhy problémov. Prvý predstavuje popis a hodnotenie vývoja vzdelanostnej štruktúry populácie Slovenska podľa veku, pohlavia a roku narodenia v širšom historickom kontexte, ktorý je nevyhnutný pre komplexné uchopenie problematiky. Táto analýza je vstupom pre druhú časť práce, ktorej cieľom je evaluácia vybraných reprodukčných procesov v diferenčnom pohľade z hľadiska najvyššieho dosiahnutého vzdelania. V tejto časti je kladený dôraz predovšetkým na obdobie rokov 2001 – 2009. Diferenčnú analýzu bolo možné pripraviť, vzhľadom na dostupnosť dát, len pre sobášnosť, rozvodovosť, plodnosť a potratovosť.¹

Analýza je postavená na kombinácii niekoľkých zdrojov údajov. Môžeme ich rozdeliť do dvoch veľkých skupín. Sčítania obyvateľstva a Výberové zisťovanie pracovných síl (ďalej VZPS) poskytujú údaje o počte a štruktúre obyvateľstva podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania, veku a roku narodenia. Tieto dáta vstupovali do analýzy ako exponovaná populácia. Počty študovaných demografických udalostí sme získali zo štatistického zisťovania o prirodzenom pohybe obyvateľstva, ktorý každoročne organizuje Štatistický úrad Slovenskej republiky (ďalej ŠÚ SR). V súlade s cieľom práce a sledovanými demografickými procesmi vymedzenú populáciu predstavovali osoby vo veku 12 (resp. 16) až 54 rokov. Analytické ukazovatele charakterizujúce jednotlivé reprodukčné procesy boli konštruované v súlade so všeobecnými princípmi demografickej analýzy.

Charakteristika jednotlivých reprodukčných procesov bola vypracovaná diferenčne podľa štyroch hlavných vzdelanostných skupín. Tento prístup vychádzal z obsahu štatistických hlásení o prirodzenom pohybe obyvateľstva, v ktorých je demografický znak najvyššieho dosiahnutého vzdelania, na rozdiel od cenzov a VZPS, triedený len do nasledujúcich skupín: najvyššie dosiahnuté vzdelanie základné, stredoškolské bez maturity, stredoškolské s maturitou a vysokoškolské. Podľa tejto kategorizácie boli následne upravené aj vstupné údaje získané zo sčítaní a VZPS.

Pre potreby komplexného hodnotenia vývoja vzdelanostnej štruktúry populácie Slovenska boli vyššie uvedené zdroje údajov doplnené ešte o informácie získané z evidencie Ministerstva školstva² a pre medzinárodné porovnanie bola použitá databáza OECD Education at a Glance 2009 a 2010.³

Vzhľadom na snahu popísať rozdiely v demografickej reprodukcii, resp. vo vybraných demografických procesoch a vo vymedzenom období medzi jednotlivými skupinami obyvateľov podľa dosiahnutého vzdelania, je potrebné pripomenúť, že údaje o populačných štruktúrach získané zo sčítania obyvateľstva majú statický charakter a vzťahujú sa len k dátumu, kedy sa census uskutočnil. Približne desaťročný cyklus, s akým sa jednotlivé sčítania obyvateľstva uskutočňujú, však vytvára pomerne rozsiahly informačne nepokrytý priestor, v ktorom nedisponujeme žiadnymi oficiálnymi údajmi o zložení obyvateľstva Slovenska podľa veku, pohlavia a dosiahnutého vzdelania. Pre samotnú demografickú analýzu tak v intercenálnom období absentuje informácia o populácii vystavenej riziku niektorej demografickej udalosti z pohľadu dosiahnutého vzdelania. Preto je možné počítať len tzv. redukované miery (miery 2. kategórie), kedy sa jednotlivé demografické udalosti triedené podľa vzdelania a veku osoby vzťahujú k celej populácii príslušného veku bez ohľadu na stupeň dosiahnutého vzdelania. V menovateli tak figurujú aj tie osoby, ktoré nemohli podstúpiť študovanú udalosť. Ako príklad môžeme uviesť snahu analyzovať intenzitu plodnosti žien so základným vzdelaním. Redukované miery plodnosti žien sú skreslené tým, že exponovaná populácia zahŕňa ženy, ktoré v danom veku majú nielen základné, ale aj stredoškolské vzdelanie (s a bez maturity) a tiež absolventky vysokých škôl.

Redukované miery do určitej miery môžu popisovať skutočnú intenzitu procesu a jej rozdiely medzi sledovanými skupinami v období, kedy nedochádza k výrazným štruktúrnym zmenám. Ako však ukážeme nižšie, populácia Slovenska je – najmä v mladších generáciách – poznačená dynamickými posunmi v zložení podľa dosiahnutého vzdelania, čo sa výraznou mierou odzrkadľuje pod výpovednou hodnotou redukovaných mier.

Preto je potrebné analyzovať charakter reprodukčných procesov pomocou ukazovateľov, ktoré sa snažia jednotlivé udalosti vzťahovať k tej časti populácie, u ktorej sa reálne mohla uskutočniť. Určité priblíženie k tomuto stavu ponúkajú tzv. čisté miery (miery 1. kategórie), ktoré počty jednotlivých demografických udalostí triedené vzhľadom na vek a dosiahnuté vzdelanie vzťahujú v menovateli k osobám daného veku, pohlavia a dosiahnutého vzdelania.⁴

¹ V prípade úmrtnosti sa u zomrelej osoby nezisťuje znak najvyššieho dosiahnutého vzdelania.

² Ústredným informačným centrom ministerstva je Ústav informácií a prognóz školstva zriadený v roku 1989. Zabezpečuje prevádzkovanie časti štátneho informačného systému, metodiku tvorby a komplexné spracovanie informácií z oblasti vzdelávania a výchovy, starostlivosti o mládež a šport, vrátane financovania.

³ http://www.oecd.org/document/24/0,3343,en_2649_39263238_43586328_1_1_1_1,00.html;
http://www.oecd.org/document/52/0,3343,en_2649_39263238_45897844_1_1_1_1,00.html [25.6.2010]

⁴ Pre najpresnejšie vyjadrenie intenzity a časovania sledovaných demografických procesov podľa dosiahnutého vzdelania by bolo potrebné vypočítať pravdepodobnosti vzniku danej udalosti. Okrem toho, že pre tento druh výpočtu nedisponujeme vstupnými údajmi, bolo by vzhľadom na metodiku výpočtov pravdepodobností pre jednotlivé procesy potrebné rozšíriť triedenie populácie v riziku o ďalšie štruktúrne znaky. V prípade sobášnosti napr. o rodinný stav, v prípade plodnosti o poradie narodeného dieťaťa a pod.

Takto koncipované vstupné údaje však poskytujú len sčítania. Vzhľadom na približne desaťročný odstup medzi jednotlivými cenami je možné čisté miery reprodukcie v podstate počítať len k roku sčítania. Okrem toho je však potrebné upozorniť na ďalšie problémy, ktoré sú spojené s týmto zdrojom informácií.

Do prvej skupiny môžeme zaradiť čas, kedy sa jednotlivé cenzy uskutočnili, a tým aj dĺžku intercenálného obdobia. Sčítania 1950, 1961 sa uskutočnili prvého marca, 1991 tretieho marca, census v roku 1970 prvého decembra a rovnako sčítanie 1980 bolo posunuté na koniec roka na prvého novembra. Posledné sčítanie v roku 2001 sa konalo 26. mája. Tieto nerovnaké dátumy v rámci kalendárneho roku majú na získanú vzdelanostnú štruktúru nemalý vplyv. Väčšina školských programov a tým aj stupňov vzdelávania končí v prvej polovici roka, resp. v septembri. Školský rok pre žiakov základných i stredných škôl je v prevažnej miere zavŕšený na konci júna. Rovnako je tomu u študentov vysokých škôl. Sčítania, ktoré sa konali v prvej polovici roka preto osoby, ktoré ukončovali v roku sčítania niektorý zo stupňov vzdelávania, započítali medzi osoby s nižším stupňom vzdelania. Naopak v prípade cenov na konci roka boli tieto presuny vo vzdelanostných kategóriách už zaznamenané.

Do druhej skupiny problémov môžeme zaradiť rozdiely z pohľadu systému sčítavania obyvateľstva. V roku 1950 išlo o prítomné obyvateľstvo, čiže obyvateľstvo, ktoré bolo v rozhodujúcom okamihu zistené ako prítomné v danom mieste sčítacieho obvodu bez ohľadu na to, kde v skutočnosti mali trvalý pobyt. Okrem toho sa analyzovala vzdelanostná úroveň osôb starších než 6 rokov. Od sčítania 1961 bolo smerodajným miesto trvalého bydliska, pričom otázka na najvyššie dosiahnuté vzdelanie sa kládla už len osobám starším 15 rokov.

Ďalšou problematickou oblasťou je fakt, že jednotlivé cenzy pri zisťovaní najvyššieho dosiahnutého vzdelania vychádzali z platnej školskej legislatívy, ktorá sa však v čase menila. Vzájomné porovnanie získaných údajov je preto vzhľadom na odlišnú organizáciu školstva, celkový systém a dĺžku jednotlivých stupňov vzdelávania pomerne komplikované.

Vzhľadom na deklaratórnu metódu zisťovania najvyššieho stupňa vzdelania tak v cenoch ako aj v ďalších štatistických hláseniach a zisťovaniach, kedy každá sčítaná osoba nad 15 rokov slobodne a bez ďalších dodatočných kontrol uvedie dosiahnutý najvyšší stupeň vzdelania, je potrebné počítať s určitými nepresnosťami. Na jednej strane si časť osôb môže uviesť nedopatrením alebo vedome vyššie vzdelanie, ako tomu je v skutočnosti, prípadne uvedie aktuálny stupeň vzdelávania, na ktorom participuje.

Uvedený problém sa s najväčšou pravdepodobnosťou nachádza aj v prípade niekoľkých demografických udalostí v štatistických hláseniach o prirodzenom pohybe obyvateľstva. Dôkazom by boli zistené počty udalostí vo veku, v ktorom ešte nemohla osoba dosiahnuť deklarovaný stupeň vzdelania podľa aktuálneho vzdelávacieho systému. Týmto udalostiam bolo priradené o stupeň nižšie najvyššie dosiahnuté vzdelanie podľa nasledovného kľúča. Udalostiam, u ktorých bol uvedený vek 16 a menej rokov a súčasne najvyššie dosiahnuté vzdelanie bolo stredoškolské bez maturity, sa pripísalo najvyššie dosiahnuté základné vzdelanie. Podobne sme postupovali v prípade udalostí s úplným stredoškolským vzdelaním u osôb mladších ako 18 rokov a u osôb s deklarovaným vysokoškolským vzdelaním a vekom pod 21 rokov.

Odlišný typ problému vzniká v prípade, že sčítaná osoba zapíše svoje najvyššie vzdelanie takým spôsobom, že s ním nie je možné ďalej pracovať. Príkladom je vynechanie zápisu v domnienke, že nie je potrebné uvádzať základnú školu alebo kategóriu bez vzdelania. Pri kódovaní a spracovaní údajov sa osoba presunie do skupiny nezistených. Vzhľadom na fakt, že pri cenoch a zisťovaní VZPS sa pracuje s dostatočne veľkými súbormi udalostí, tieto nedostatky nemajú takmer žiadny vplyv na výsledné hodnoty skúmaného javu. V našej analýze sme navyše pracovali s agregátovými údajmi za štyri veľké vzdelanostné skupiny, čo možný vplyv vyššie uvedených nedostatkov výrazne potlačilo.⁵

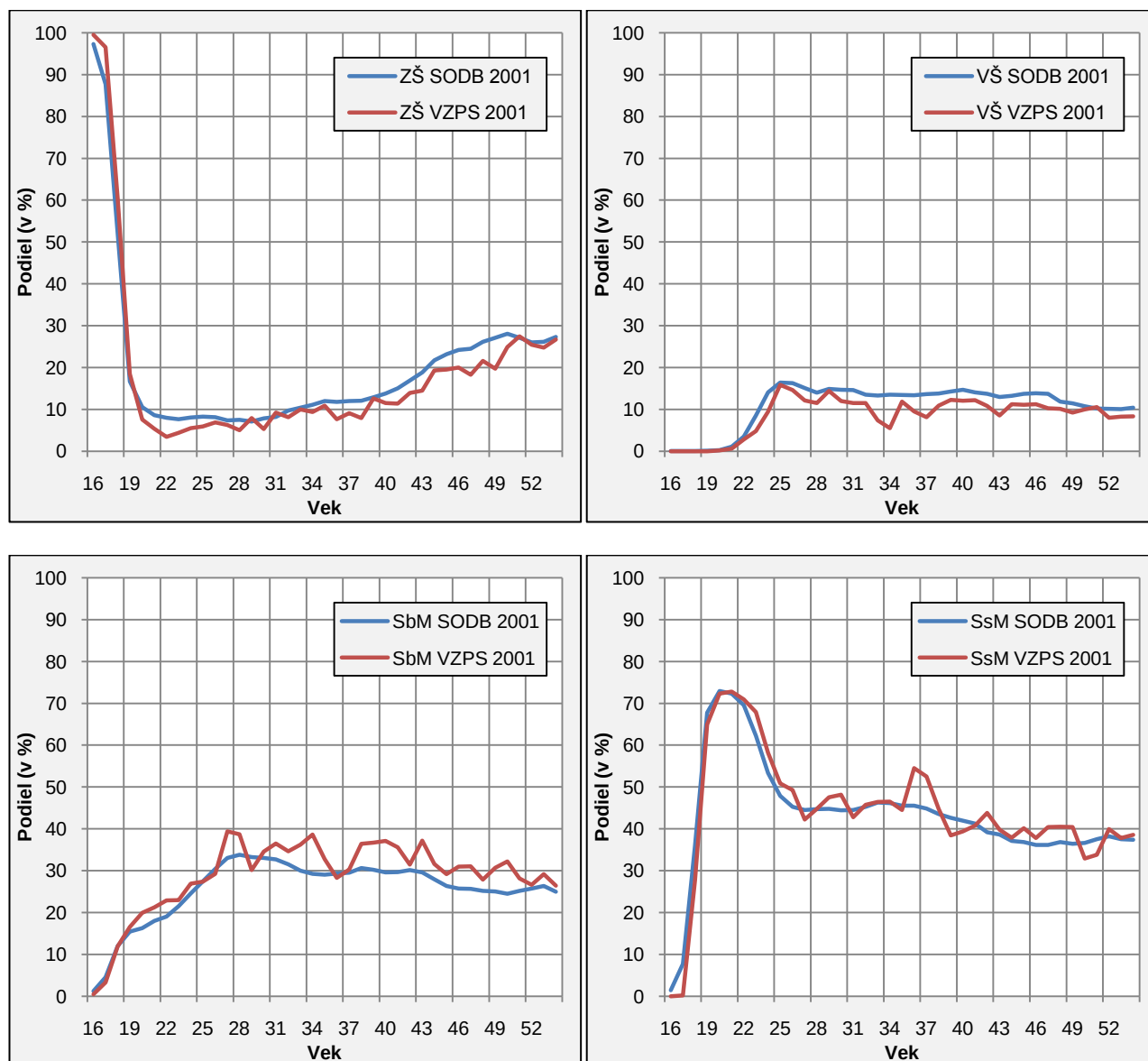
Údaje z posledného dostupného sčítania obyvateľov z roku 2001 sú vzhľadom na dynamické posuny vo vzdelanostnej štruktúre a pomerne značný časový odstup už pomerne neaktuálne. Príčinou je najmä expanzia univerzitného a celoživotného vzdelávania. Preto bolo potrebné vypracovať odhad vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva Slovenska podľa veku, pohlavia a najvyššieho dosiahnutého vzdelania v rokoch 2002 – 2009. Pre tieto účely boli použité údaje z VZPS, ktoré je najväčším kontinuálnym a každoročne sa opakujúcim reprezentatívnym štatistickým zisťovaním poskytujúcim všetky potrebné demografické znaky. Súčasťou modulu A je okrem iného aj získanie základných informácií o respondentovi staršom 15 rokov a osobách, ktorí s ním žijú v domácnosti. Predmetom nášho záujmu boli vzhľadom na potreby odhadu: pohlavie, vek a najvyššie ukončené vzdelanie. Prevážením základného súboru VZPS predmetnými váhami sme získali základnú databázu údajov reprezentatívnu pre celú populáciu Slovenska. Takto koncipovaná databáza za prvý a posledný štvrťrok rokov 2001 až 2009 predstavovala vstupné údaje pre výpočet odhadu štruktúry obyvateľstva Slovenska podľa dosiahnutého vzdelania k 1.7. Pre kontrolu kvality získaných údajov a použitej metodiky odhadu vzdelanostnej štruktúry populácie Slovenska v intercenálnom období bol vypracovaný aj jej odhad pre rok 2001, ktorého výsledky sme konfrontovali s údajmi získanými z cenzu. Porovnanie týchto dvoch zdrojov poukázalo na určité problematické oblasti z pohľadu využitia údajov z VZPS. Ako je možné

⁵ Bez údajov o vzdelaní bolo približne 85,5 tisíc listov obyvateľa, čo predstavovalo necelé 2 % z celkového počtu sčítaných osôb starších 15 rokov. Okrem toho medzi osoby, ktoré bolo potrebné vylúčiť z ďalšej analýzy patrila tiež skupina, ktorá síce uviedla najvyššie dokončené vzdelanie, no neuviedla vek. Takýchto prípadov bolo pri sčítaní v roku 2001 takmer 30 tisíc.

vidieť na grafoch 2.1 a-d údaje z VZPS mierne podhodnocujú zastúpenie žien s vysokoškolským a základným vzdelaním a naopak mierne nadhodnocujú podiel žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou a najmä s neúplným stredoškolským vzdelaním. Obdobná situácia bola aj v prípade mužov. Okrem toho je vidieť, že priebeh kriviek bol v niektorých vekových skupinách značne nevyrovnaný. Preto sme pristúpili v najviac exponovaných vekových skupinách k ich vyrovnaní prostredníctvom interpolácie. Zaujímavým zistením je tiež skutočnosť, že miera vychýlenia údajov z VZPS sa postupne znižovala. Najväčšie problémy vznikali v období rokov 2001 – 2004. V posledných dvoch troch rokoch už nelogické fluktučné trendy priebehu kriviek s vekom boli zriedkavé.

Vzhľadom na tieto problémy je potrebné konštatovať, že získané výsledky najmä v prípade málopočetných skupín s nízkym vzdelaním môžu byť zaťažené štatistickou chybou. Preto je potrebné s nimi narábať opatrne, nepreceňovať ich význam, a to najmä v prípade hodnotenia dynamiky sledovaných ukazovateľov. Presnejšie poznatky ohľadom rozdielov v intenzite a časovaní a najmä diferenčného vývoja jednotlivých procesov podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania prinesie už o rok najbližšie sčítanie obyvateľov.

Graf 2.1a-d: Porovnanie štruktúry žien podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania podľa výsledkov SODB 2001 a VZPS 2001



Zdroj údajov: ŠÚ SR SODB 2001, VZPS 2001; výpočty autor

3. VÝVOJ VZDELANOSTNEJ ŠTRUKTÚRY POPULÁCIE SLOVENSKA

3.1 HLAVNÉ DETERMINANTY FORMOVANIA VZDELANOSTNEJ ŠTRUKTÚRY PO 2. SVETOVEJ VOJNE

Najvyššie ukončené vzdelanie patrí v posledných dvoch desaťročiach k nesmierne dynamicky sa meniacim štruktúrnym znakom obyvateľstva Slovenska. Aj napriek tomu, že významné zmeny vo vzdelanostnej štruktúre sa naštartovali už v 50. a 60. rokoch 20. storočia, z kvalitatívneho a kvantitatívneho hľadiska môžeme povedať, že vývoj po roku 1990 a najmä jeho dynamika nemajú v populácii Slovenska obdoby. Ide o jednu z najvýznamnejších a súčasne najvýraznejších zmien slovenskej spoločnosti, ktorá má ďalekosiahle dopady na rôzne sféry jej života, demografickú reprodukciu nevynímajúc.

Rozsah a dynamiku zmien vo vzdelanostnej štruktúre populácie Slovenska je možné najlepšie uchopiť len v prípade, že sa aspoň v základných rysoch vrátime do obdobia pred rokom 1989 a popíšeme hlavné faktory, ktoré ovplyvňovali formovanie vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva Slovenska po druhej svetovej vojne.

Pri sčítaní ľudu v roku 1950 uviedlo takmer 90 % obyvateľov, že dosiahli len základné vzdelanie. Snaha medzivojnovnej vlády o odstránenie negramotnosti na Slovensku bola úspešná, no dominantným modelom vzdelanostných dráh sa pre drvivú väčšinu obyvateľov Slovenska stalo absolvovanie elementárneho stupňa vzdelávania. Ďalší rozmach vzdelávania a vzdelanostnej štruktúry podmienili až nové spoločenské a politické pomery, ktoré nastali po roku 1948.

Masový rozmach hospodárstva, industrializácia Slovenska, odchod veľkej časti obyvateľstva z poľnohospodárstva do priemyselnej výroby a postupné zvyšovanie zamestnanosti žien si vyžiadali výrazné zmeny vzdelanostnej úrovne pracovníkov socialistického hospodárstva.

Pravdepodobne najväčší dopad na celú vzdelávaciu sústavu a tým aj vzdelanostnú štruktúru obyvateľstva Slovenska malo prijatie zákona č. 95/1948 Zb. Legislatívne i prakticky bola vytvorená jednotná školská sústava. Mládež sa mala vychovávať a vyučovať spoločne, bez rozdielu pôvodu, spoločenského postavenia a náboženského vierovyznania. Zákon tiež priniesol organizačné zjednotenie školstva v celom Československu. Všetky školy prešli pod správu štátu. Základné vzdelanie zabezpečované školami prvého a druhého stupňa bolo bezplatné, povinné a jednotné.

Hlavnou snahou školskej výchovy bolo pokrývať potreby hospodárstva na kvalifikovanú pracovnú silu. Centrálne plánovaná ekonomika sa neorientovala len na výrobný proces, ale určovala pomocou kvót (smerných čísel) aj počty študentov, absolventov na jednotlivých typoch škôl a ich zaraďovanie do pracovného procesu. Ako uvádza Tuček a kol. (2003), tento spôsob riadenia mohol byť funkčný a dosahovať plánované výsledky len vo svojich počiatkoch, postupne sa však stal jednou z hlavných príčin stagnácie spoločnosti.

Celý systém bol nastavený tak, aby bol čo najviac dotovaný štátom. Štruktúra školstva a jeho inštitúcií zodpovedala snahe poskytnúť všetkým rovnakú kvalitu a v povinnej školskej dochádzke aj kvantitu vzdelania (Simonová 2006).

Trh práce sa vyznačoval silnou deformáciou spôsobenou centrálnymi zásahmi. Snahou bolo dospieť k úplnej zamestnanosti a na primárny pracovný trh sa dostávali aj také skupiny ľudí, ktoré by v klasických trhových podmienkach museli vykonávať podradnejšie a menej honorované práce v rámci sekundárneho trhu práce (Džambazovič 2007). Do popredia sa dostávali manuálne pracovné pozície. V oblasti školskej politiky boli kvóty nastavené na produkciu čo najväčšieho počtu absolventov tých odborov, ktoré pripravovali žiakov priamo pre pracovný trh. Pri plánovaní vládol strach z veľkého počtu vysokoškolákov a ich počty sa striktno obmedzovali.

Ďalším negatívnym zásahom bolo presadzovanie všeobecnej rovnosti do mzdovej oblasti. Výrazná platová nivelizácia so sebou postupne priniesla degradáciu vyššieho školského vzdelania, pretože rozdiely v platovom ohodnotení jednotlivých profesií sa postupne vyrovnávali. Spôsoboval to predovšetkým nárast miezd v priemyselných odvetviach a stavebníctve, pričom mzdy v zdravotníctve, školstve, peňažníctve a obchode prudko klesali (Večerník 1998). Osoby s nižším vzdelaním pracujúce v určitých odvetviach národného hospodárstva mali často rovnaké alebo i lepšie platové podmienky, ako tomu bolo v prípade vysokoškolsky vzdelaného človeka. Vyzdvihovanie a zvýhodňovanie zamestnancov vykonávajúcich fyzické a často rutinné pracovné úkony na úkor duševnej a tvorivej práce prinieslo vznik špecifického typu vzdelanostnej štruktúry.

Z vyššie uvedeného vyplýva, že výška mzdy nebola v období reálneho socializmu dôležitým impulzom pre rast vzdelanostnej úrovne. Vyššie vzdelanie v prvých rokoch po ukončení vzdelávania dokonca predstavovalo pre absolventov pomerne výraznú stratu v porovnaní s rovesníkmi, ktorí po skončení základnej alebo strednej školy nastúpili priamo do práce. Vysokoškolsky vzdelaný človek sa svojou kumulovanou mzdou vyrovnal osobe so základným vzdelaním až vo veku 30 – 34 rokov a stredoškolákovi dokonca až po 40. roku života (Kalinová 1998, Londáková 2005). Mzdová nivelizácia a s ňou súvisiaca značná ekonomická nevýhodnosť vyššieho vzdelania spôsobili degradáciu hodnoty vzdelania a kritické oslabenie vzťahu medzi reálnou kompetenciou a formálnym vzdelaním. Došlo k významnému oslabeniu osobnej iniciatívy a pracovnej aktivity (Džambazovič 2007).

Významnou črtou počiatočnej fázy industrializácie a budovania centrálne riadeného hospodárstva bol masový presun zamestnancov z odvetví ľahkého priemyslu a najmä služieb do odvetví ťažkého priemyslu, hutníctva a baníctva. Tieto uvoľnené pozície bolo potrebné nahradiť ďalšou pracovnou silou, ktorej sa však z mužskej strany už nedostávalo. Preto došlo k veľkej pracovnej mobilizácii žien. Tá bola vysvetľovaná ich emancipáciou a snahou dosiahnuť rovnaké spoločenské postavenie, ako mali muži. Dôvody však boli celkom prozaické. Neschopnosť zvýšiť pracovný výkon zamestnaných mužov a extenzívne využívanie pracovnej sily, ktorú navyše zaťažovalo neefektívne obsadzovanie pracovných miest, prezamestnanosť a vysoké stavy v armádnych a policajných zložkách, prinútili vládne kruhy k masovému zaradovaniu žien do pracovného procesu. Na druhej strane, väčšina žien bola v podstate donútená odísť pracovať v dôsledku sociálnej situácie svojej rodiny. Aj keby si muž zvýšil svoje vzdelanie alebo kvalifikáciu, výsledný finančný efekt by nebol ani zďaleka taký, aký by bol v prípade príjmu od oboch manželov (Kučera 1994). Výsledkom masového prieniku žien na pracovný trh došlo k postupnej feminizácii niektorých odvetví. Išlo predovšetkým o ľahký priemysel ako obuvníctvo, výroba odevov, potravinársky priemysel, ďalej obchod a peňažníctvo. S rastúcou vzdelanostnou úrovňou žien, o ktorej sa zmienime v nasledujúcich riadkoch, sa zvyšovalo tiež ich zastúpenie v školstve a zdravotníctve.

Okrem toho, najvyšší dosiahnutý stupeň a typ vzdelania nebol vždy výsledkom slobodnej voľby jedinca a odrazom jeho schopností. O spôsobe vzdelávania a kvalifikácie dlhodobo rozhodovali riaditelia škôl na základe existujúcich plánov s prihliadnutím na politické a triedne aspekty. Nástup do zamestnania bol až do 60. rokov rigidne riadený prostredníctvom umiestneniek. To znamenalo, že do niektorých profesií sa dostávali absolventi škôl, ktorí na danú profesiu nemali vôbec žiadne vlohy a nemali o ňu ani záujem. Môžeme nadnesene povedať, že o osude mladého človeka z pohľadu vzdelania a zamestnania v období reálneho socializmu rozhodovali plány a kvóty. Okrem toho je potrebné tiež spomenúť vplyv rodiny pôvodu na vzdelávanie detí. Po nastolení komunistického režimu dochádzalo postupne k znižovaniu nerovnosti v prístupe ku vzdelaniu a najmä vyššiemu vzdelaniu. Od obdobia normalizácie však sledujeme opačný vývoj (pozri napr. Matějů 1993, Simonová 2009).

Postupná transformácia hospodárstva a celej spoločnosti po roku 1989, presadzovanie znalostnej ekonomiky a potreba kvalifikovanej pracovnej sily spolu s diferenciáciou odmeňovania úzko súvisiacou s lepším ekonomickým a spoločenským postavením a tým aj dosiahnutým vzdelaním, mali za následok zmenu pohľadu na hodnotu vzdelania, ktoré sa stalo jedným z najdôležitejších ekonomických faktorov v spoločnosti. Táto premena so sebou priniesla okrem iného tiež zvyšujúci sa záujem o vyššie stupne vzdelania a historicky nebývalý rozmach úplného stredoškolského a najmä vysokoškolského vzdelávania.

3.2 NAJVIŠŠIE DOSIAHNUTÉ VZDELANIE Z GENERAČNÉHO POHĽADU

Do určitej miery môžeme dynamiku zmien vo vzdelanostnej štruktúre obyvateľstva Slovenska sledovať na grafe 3.1, ktorý zobrazuje najvyššie dosiahnuté vzdelanie generácií osôb 1950 – 1980 podľa výsledkov sčítania 2001. Na prvý pohľad je zrejmé, že najmä u starších generácií existovali pomerne významné disproporcie medzi jednotlivými generáciami, a tiež medzi mužmi a ženami. Tie boli jednak výsledkom existencie rôznych vzdelanostných systémov, samotného vzdelávania a prístupu k nemu. Okrem toho veľkú úlohu v tomto procese zohrávali viaceré vonkajšie okolnosti, ako napríklad centrálne plánovanie hospodárstva, ktorému sa nevyhlo ani školstvo a vzdelávanie, preferencia určitých typov vzdelaní, transmisia vzdelanostných zámerov medzi generáciou rodičov a generáciou ich potomkov a tiež dostupnosť, kvalita a celkové možnosti jedinca v procese získavania určitého stupňa vzdelania.

Vo všeobecnosti môžeme povedať, že počas minulého politického režimu sa medzigeneračne postupne znižovalo zastúpenie osôb len so základným vzdelaním a rástol podiel mužov i žien so stredoškolským vzdelaním, ale váha vysokoškolsky vzdelaných ľudí zostávala dlhodobo pomerne nízka. Okrem toho sa medzi mužmi a ženami vytvorila určitá odlišnosť v spôsobe ukončovania stredoškolského vzdelania. Kým ženy častejšie absolvovali strednú školu s maturitou, u mužov najčastejšie išlo o nematuritné odbory.

Tento špecifický typ štruktúry najvyššieho dosiahnutého vzdelania sa v generáciách narodených v 70. a 80. rokoch začal pomerne dynamicky meniť. Aj napriek tomu, že najmä v prípade osôb narodených v druhej polovici 70. rokov a v 80. rokoch ešte v čase cenzu nemôžeme hovoriť o ukončení vzdelanostných dráh, údaje zo sčítania obyvateľstva jednoznačne poukazujú minimálne na zmenu v charaktere ukončovania stredoškolského vzdelania. Predovšetkým v prípade mužov je zreteľný výrazný nárast podielu osôb s úplným stredoškolským vzdelaním na úkor stredoškolských odborov bez maturity. Okrem toho je v generáciách z druhej polovice 70. rokov zrejmý tiež mierny nárast zastúpenia absolventov a absolventiek vysokých škôl. Zaujímavou skutočnosťou je z tohto pohľadu trvale vyššia váha vysokoškoláckov v danej generácii, a to od začiatku 70. rokov. Vývoj z hľadiska počtu a pomeru pohlaví študentov a absolventov vysokých škôl napovedá, že tento rozdiel sa pravdepodobne do budúcnosti ešte zvýrazní. Tento predpoklad potvrdzuje aj odhad vzdelanostnej štruktúry vypracovaný na základe výsledkov VZPS z rokov 2001 – 2009.

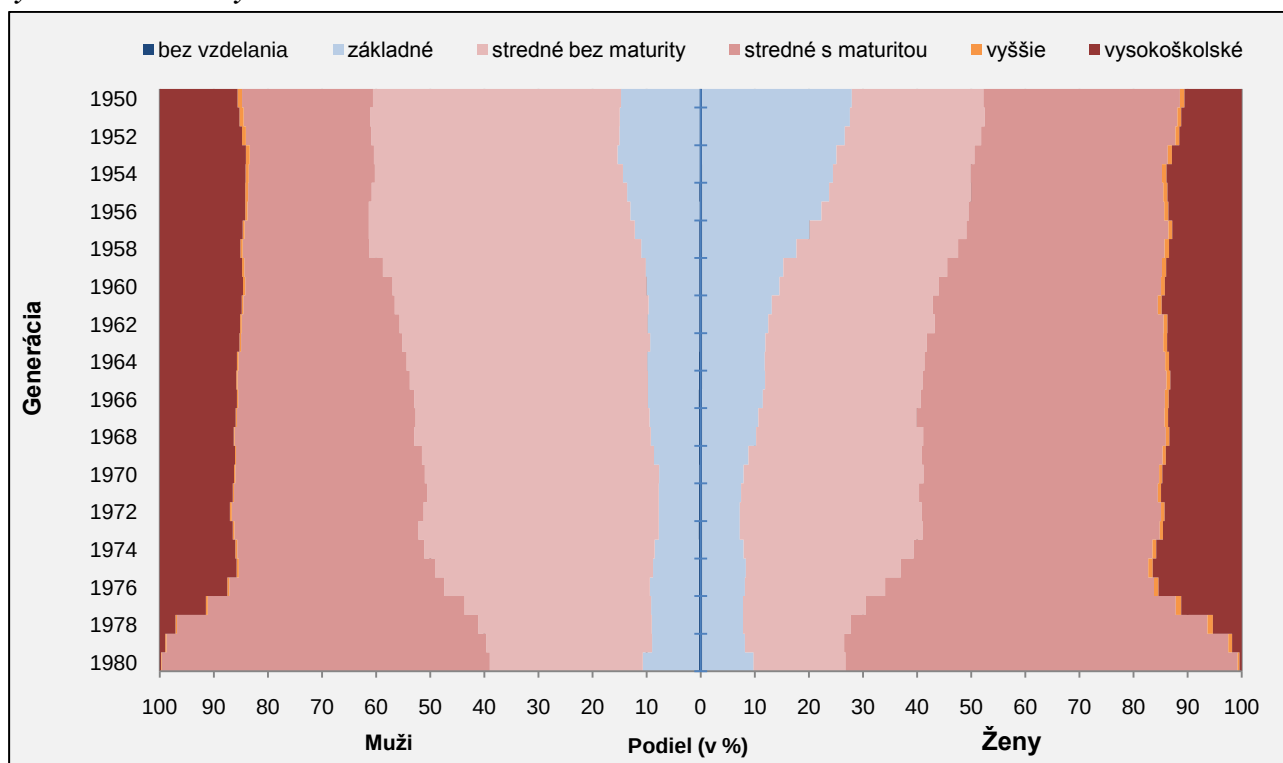
Tab. 3.1: Štruktúra vybraných generácií podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania vo veku 25 – 29 rokov (v %)

Generácia	základné		stredné bez maturity		stredné s maturitou		vysokoškolské	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
1951 – 1955	20,2	30,4	46,7	24,4	21,3	34,1	11,6	10,9
1961 – 1965	10,6	13,0	47,3	31,1	28,9	43,2	12,8	12,3
1971 – 1975	7,9	7,4	42,3	31,5	35,8	45,5	13,6	15,4
1980 – 1984*	5,4	5,8	27,3	18,9	47,5	48,1	19,8	27,2

* údaj z VZPS 2009

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SĽDB 1980, 1991 a SODB 2001; VZPS 2009; výpočty autor

Graf 3.1: Štruktúra osôb narodených v rokoch 1950 – 1980 podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na základe výsledkov sčítania obyvateľov 2001



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SODB 2001; výpočty autor

Údaje o najvyššom dosiahnutom vzdelaní triedené podľa ročníka narodenia zo sčítania obyvateľstva 2001 síce umožnili sledovať a porovnávať vzdelanostnú štruktúru jednotlivých generácií mužov a žien, no vzhľadom na ich statickú povahu nedokážu zobraziť reálnu dynamiku medzigeneračných zmien a navyše nevypovedajú o vývoji po roku 2001 z pohľadu generácií, ktoré ešte neukončili svoje vzdelanostné dráhy k dátumu sčítania. Za účelom skúmania dynamiky medzigeneračného vývoja vzdelanostnej štruktúry je potrebné mať sériu viacerých cenov a pre hodnotenie vývoja po roku 2001 aj iný zdroj údajov, ktorý by umožňoval charakterizovať vzdelanostnú štruktúru generácií narodených v druhej polovici 70. a na začiatku 80. rokov. Pre prvý prípad sme použili upravené údaje zo série cenov 1970, 1980, 1991 a 2001 a v druhom prípade z VZPS z roku 2009. V súlade s cieľom našej práce boli pre analýzu medzigeneračného vývoja vzdelanostnej štruktúry vybrané len tie generácie, ktoré v rokoch 2001 – 2009 mohli ovplyvňovať charakter reprodukcie. Zo sčítania obyvateľstva to boli generácie 1951 – 1955, 1961 – 1965, 1971 – 1975 a z údajov z VZPS z roku 2009 generácie 1975 – 1979, 1980 – 1984 a 1985 – 1989.

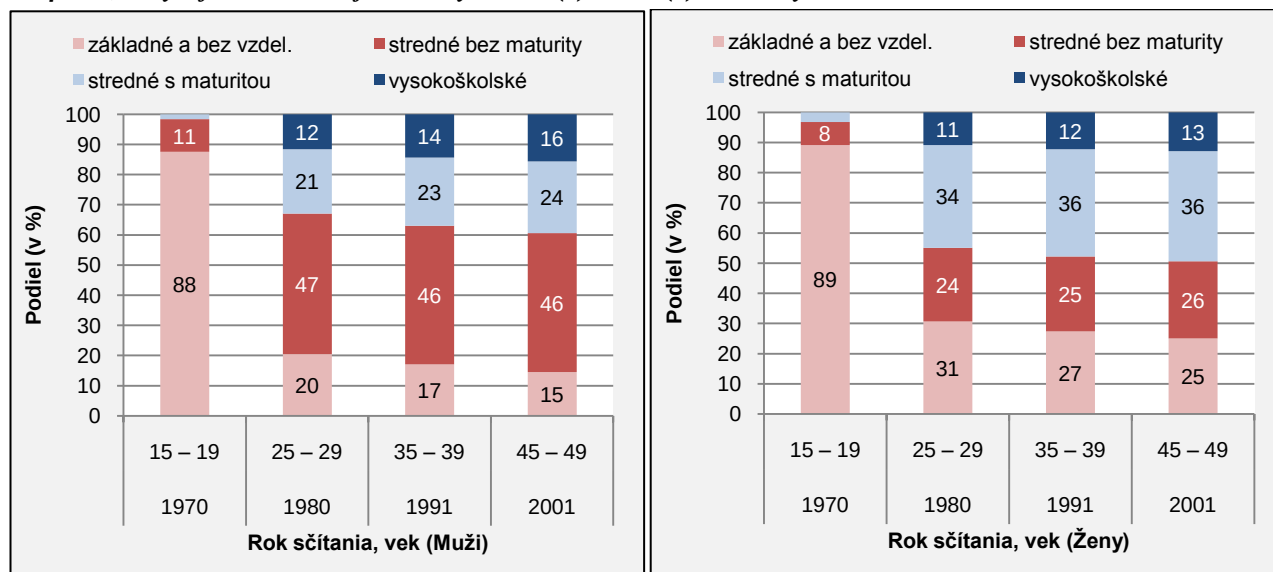
Výraznú stopu na formovaní medzigeneračných rozdielov v dosiahnutom vzdelaní zanechalo predovšetkým obdobie reálneho socializmu. Ako sme už spomenuli vyššie, pôsobenie špecifických podmienok stálo v pozadí vzniku nového modelu vzdelanostných dráh, ktorý podmienil vzdelanostné aspirácie celých generácií. V zjednodušenej podobe môžeme povedať, že u mužov dominovalo stredoškolské vzdelanie bez maturity pri nižšom zastúpení úplného stredoškolského vzdelania a nízkej participácii absolventov vysokých škôl. Potvrzuje to aj umiestňovanie 15-ročnej mládeže na stredné školy. Chlapci v období rokov 1970 – 1989, pre ktoré disponujeme predmetnými údajmi, preferovali najmä učňovské učebné odbory, kde v prvej polovici 80. rokov bolo umiestnených až 70 % z 15-ročných chlapcov. Do prvých ročníkov gymnázií a stredných odborných škôl putovalo len 27 – 28 % chlapcov. Výrazne rozdielna situácia bola u dievčat. Tie v 45 – 48% prípadov pokračovali v štúdiu na gymnázium alebo strednej odbornej

škole. Ich zastúpenie na učňovských učebných odboroch sa v priebehu sledovaného obdobia mierne zvyšovalo ako dôsledok predovšetkým znižovania podielu dievčat, ktoré v 15 rokoch už priamo nastupovali do pracovných pozícií. Kým na začiatku 70. rokov 13 – 15 % dievčat v tomto veku vstupovalo na trh práce, v 80. rokoch to neboli ani 2 %. Obdobný trend môžeme vidieť aj u chlapcov, no u nich tento podiel nebol na začiatku 70. rokov až taký vysoký (5 – 6 %).

U žien sa vytvoril vzdelanostný model, ktorého hlavným znakom bol posun k vyššiemu zastúpeniu osôb so stredoškolským vzdelaním ukončeným maturitou pri vyššej účasti žien len so základným vzdelaním a nízkym podielom absolventiek vysokých škôl.

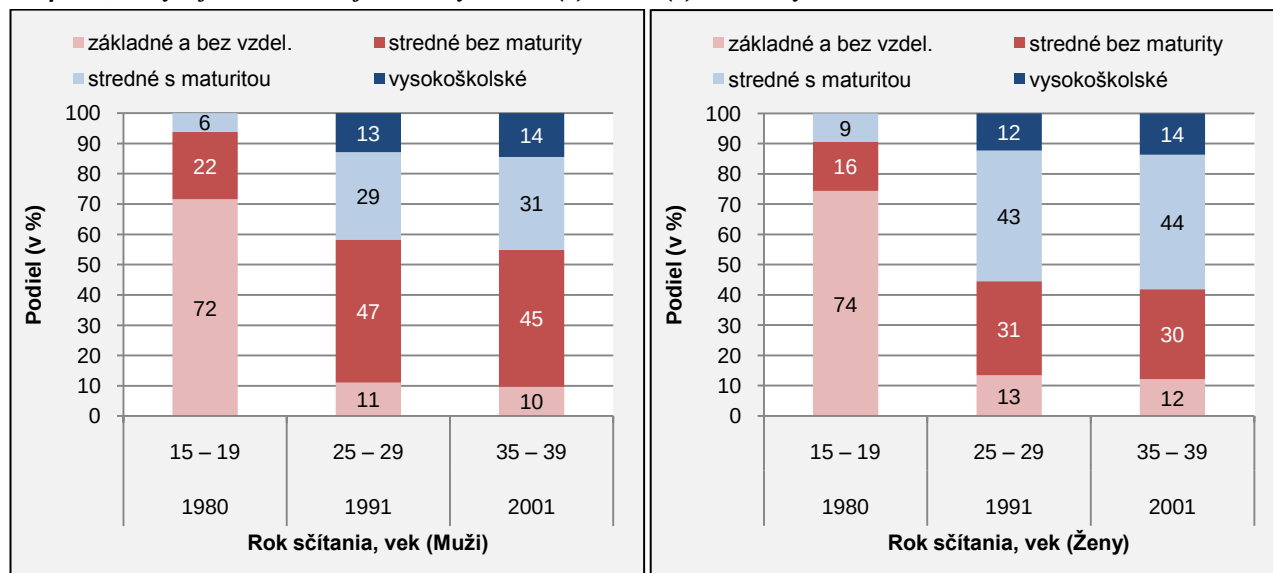
Vyššie uvedené skutočnosti sa zreteľne odzrkadlili na vývoji vzdelanostnej štruktúry generácií 1951 – 1955 a ešte výraznejšie 1961 – 1965 (pozri graf 3.2a,b a 3.3a,b).

Graf 3.2a,b: Vývoj vzdelanostnej štruktúry mužov (a) a žien (b) narodených v rokoch 1951 – 1960



Zdroj údajov: ŠÚ SR SEDB 1970, 1980, 1991 a SODB 2001; výpočty autor

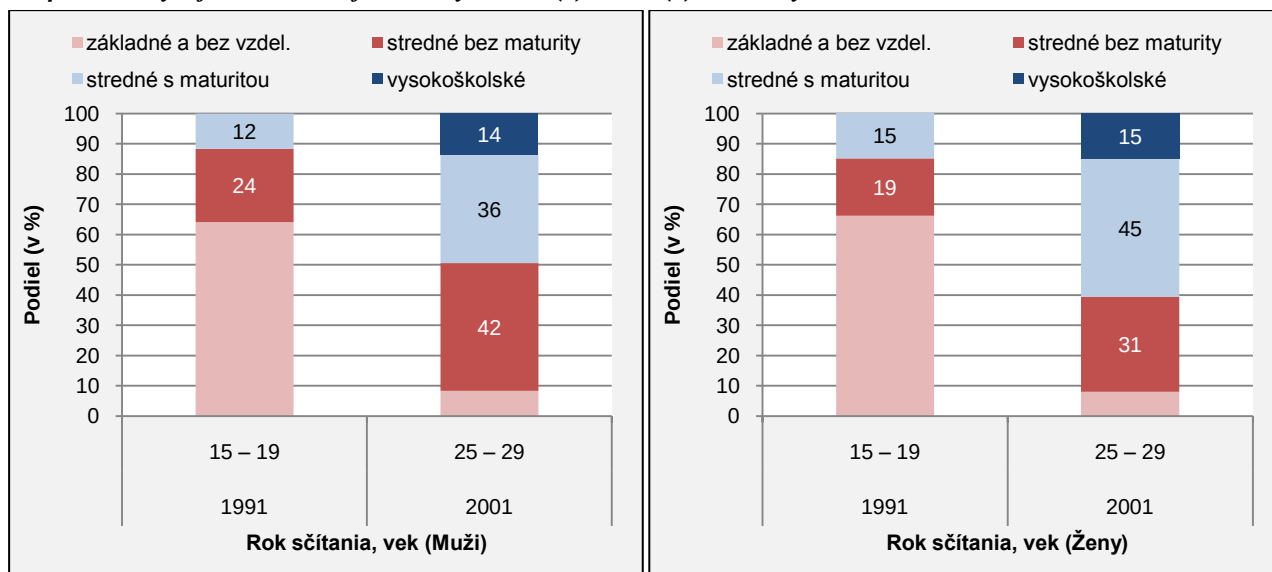
Graf 3.3a,b: Vývoj vzdelanostnej štruktúry mužov (a) a žien (b) narodených v rokoch 1961 – 1965



Zdroj údajov: ŠÚ SR SEDB 1970, 1980, 1991 a SODB 2001; výpočty autor

V najmladších generáciách, u ktorých bolo možné predpokladať pri sčítaní 2001 ukončenie vzdelávania (1971 – 1975), je vidieť náznak ďalších zmien vo vývoji vzdelanostnej štruktúry Slovenska. Hlavným trendom je zvyšovanie podielu osôb s úplným stredoškolským vzdelaním (u mužov na úroveň 36 %; ženy 45,5 %), absolventov vysokých škôl a tiež ďalší pokles zastúpenia osôb so základným vzdelaním. Okrem toho dôležitým javom je aj zastavenie zväčšovania diferencií medzi pohlaviami v zastúpení osôb s úplným stredoškolským vzdelaním.

Graf 3.4a,b: Vývoj vzdelanostnej štruktúry mužov (a) a žien (b) narodených v rokoch 1971 – 1975

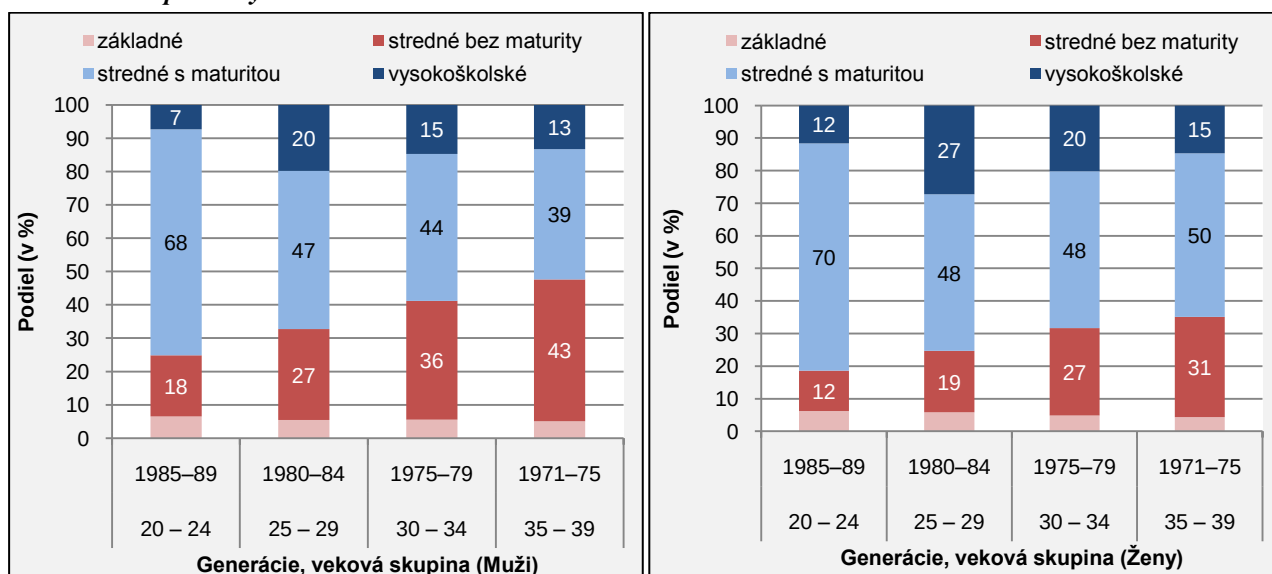


Zdroj údajov: ŠÚ SR SEDB 1991 a SODB 2001; výpočty autor

Ešte markantnejšie sa prejavuje dynamika zvyšovania vzdelanostnej úrovne u mladších generácií. Vzdelanostné dráhy osôb narodených v 70. rokoch a neskôr sa formovali už v meniacom sa pohľade na úlohu vzdelania a tiež vznikali v spoločnosti, ktorá umožňovala ich väčšiu variabilitu založenú na systéme slobodnej voľby. Okrem toho tieto osoby už najmä vyššie stupne vzdelania mohli dosahovať v období, kedy dochádza aj k výraznému rozširovaniu možností štúdia na vysokých školách prostredníctvom zvyšovania kapacity terciárneho vzdelávania.

Ako ukazuje odhad vzdelanostnej štruktúry vybraných generácií mužov a žien podľa výsledkov VZPS 2009, podiel absolventiek vysokých škôl v generáciách z rokov 1975 – 1979 dosiahol 20 % a v generáciách z rokov 1980 – 1984 dokonca 37 %. Dynamický nárast podielu absolventiek môže súvisieť nielen s celkovou premenou chápania vzdelania, ale tiež s rozvojom určitých odborov atraktívnejších pre ženy (napr. humanitné odbory), ktoré boli potláčané predovšetkým na úkor technických odborov. U mužov takú dynamiku zvyšovania podielu vysokoškolákov zatiaľ nesledujeme, no aj u nich sa zastúpenie vysokoškolsky vzdelaných osôb v jednotlivých skupinách generácií postupne zvyšuje. V skupine mužov narodených v prvej polovici 80. rokov už každý piaty uviedol, že má vysokoškolské vzdelanie.

Graf 3.5a,b: Vývoj vzdelanostnej štruktúry mužov (a) a žien (b) generácií 1971 – 1975, 1975 – 1979, 1980 – 1984 a 1985 – 1989 podľa výsledkov VZPS 2009



Zdroj údajov: ŠÚ SR VZPS 2009; výpočty autor

Okrem nárastu absolventov a absolventiek vysokých škôl sa potvrdzuje aj vyrovňovanie podielu osôb s úplným stredoškolským vzdelaním medzi mužmi a ženami predovšetkým na úkor osôb, ktoré majú len strednú školu bez

maturity. V generáciách 1980 – 1984 už podiel mužov s maturitou dosahoval 47 %, kým bez maturity bolo približne 27 % mužov.

Potvrďuje sa, že v mladších generáciách, u ktorých je relevantné uvažovať o skončení vzdelanostných dráh, vyššiu úroveň vzdelania dosahujú ženy ako muži. Okrem toho sme tiež svedkami prehlbovania dynamiky zmien vo vzdelanostnej štruktúre ako výsledku celkovej zmeny vzdelanostného systému, náhľadu na úlohu dosiahnutého vzdelania v osobnom a pracovnom živote, zmien hospodárskeho vývoja po roku 1989, ktorá sa prejaví ďalším nárastom podielu osôb s úplným stredoškolským vzdelaním (najmä u mužov) a predovšetkým výrazným posilnením váhy absolventov vysokých škôl v ďalších generáciách.

3.3 VÝVOJ ZÁKLADNÝCH UKAZOVATEĽOV STREDOŠKOLSKÉHO A VYSOKOŠKOLSKÉHO VZDELÁVANIA

Hlavné smerovanie (oblasti/sféry) vzdelávania na Slovensku je možné analyzovať na základe vývoja počtu a zastúpenia študentov jednotlivých typov stredných a vysokých škôl. V nasledujúcej časti sa pokúsime práve na základe počtu študentov, absolventov a niektorých ďalších charakteristík z pravidelnej školskej evidencie popísať základné zmeny v smerovaní stredoškolského a vysokoškolského vzdelávania na Slovensku.

Poslaním učňovských škôl bolo pripravovať žiakov na výkon robotníckych povolání a odborných činností. Išlo o žiadaný vzdelanostný profil, čo sa odzrkadlilo vo vzniku hustej siete týchto škôl s veľkým počtom žiakov a absolventov. Vo svojej pôvodnej podstate predstavovali učňovské školy špecifické zariadenia vznikajúce pri štátnych podnikoch, kde učni pôsobili v učňovskom pomere. Až zaradením učňovských škôl do systému stredoškolského vzdelávania sa z učňov stali „typickí“ žiaci štátneho vzdelávacieho systému. Snahou minulého režimu bolo vytvárať učňovským školám zázemie a možnosti pre výchovu a vzdelávanie kvalifikovanej robotníckej sily, pričom prvotným plánom bolo, aby týmito inštitúciami prechádzalo až 60 % mládeže. K hlavným znakom vzdelávania patrilo predovšetkým úzke prepojenie na štátny podnik, pre ktorý v podstate tieto inštitúcie pripravovali budúcich zamestnancov.

Začiatky premeny vzdelávacej sústavy a vzdelanostnej štruktúry z hľadiska učňovského vzdelávania je na Slovensku potrebné hľadať na konci 50. a najmä v 60. rokoch ako výsledok extenzívnej industrializácie a zamerania hospodárstva na hutnícky, zbrojársky a ťažobný priemysel. Potreba kvalifikovaných robotníkov viedla k rýchlemu nárastu absolútneho počtu učňov a absolventov učňovských škôl. Spolu s výraznou platovou novelizáciou, mzdovou i nemzdovou preferenciou robotníckej práce a ideologickým tlakom sa vo veľkej časti spoločnosti vytvorila predstava o výhodnosti výkonu robotníckych povolání voči nerobotníckym povolaniam. Výchovným pôsobením rodičov na deti sa táto predstava predávala na ďalšie generácie (Tuček a kol. 2003).

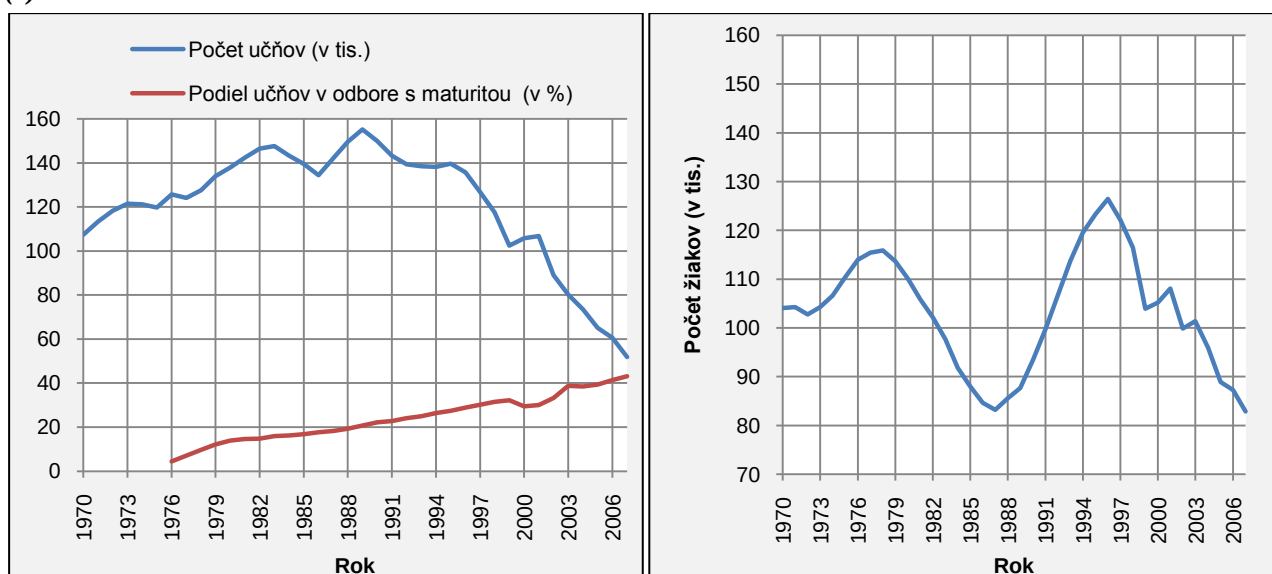
Ako je vidieť z grafu 3.6a, počet učňov mal dlhodobý rastúci trend. Najviac žiakov navštevovalo učňovské školy v druhej polovici 80. rokov. Významnou mierou k tomu prispelo tiež umožnenie získania úplného stredoškolského vzdelania. Snaha minulého režimu o postupné vyrovnávanie stredoškolského vzdelávania viedla k založeniu stredných učňovských škôl, ktorých absolvovaním žiak mohol získať úplné stredoškolské vzdelanie. V podstate sa vytvoril systém, kde bolo možné ukončiť strednú školu s maturitou na troch typoch škôl: gymnázium, stredná odborná škola, stredné odborné učilište. Možnosť získať úplné stredoškolské vzdelanie na učňovskej škole sa postupne presadila, čoho dôkazom bol rastúci podiel žiakov študujúcich na tomto type učilišťa spomedzi všetkých žiakov učňovských odborov.

Transformácia spoločnosti spolu s privatizáciou, zánikom a rozpadom štátnych podnikov priniesla zrušenie kooperačných väzieb medzi učilišťami a podnikmi. Výsledkom bolo vyčlenenie odborných učilišť a stredných odborných učilišť spod patronátu podnikov. Okrem toho sa výrazne zmenila odborná štruktúra a mnohé z nich sa zlúčili do tzv. združených stredných škôl. Nedostatok finančných prostriedkov, sťažené podmienky pre odbornú praktickú prípravu, obmedzené zavádzanie nových technológií, zastarané a nedostatočné vybavenie spolu s celkovou zmenou pohľadu spoločnosti na robotnícke profesie priniesli výrazný pokles počtu študentov na úkor stredných odborných škôl a gymnázií.⁶

Nárast potreby odborných škôl a ich absolventov bola výsledkom hospodárskeho rozvoja Slovenska po druhej svetovej vojne. V roku 1948 boli všetky odborné školy zaradené do jednotnej štátnej školskej sústavy. Legislatívne úpravy z rokov 1953 a 1960 umožnili v kratších formách získať neúplné stredoškolské vzdelanie (2 a 3-ročné) a v dlhších formách (4-ročné) aj úplné stredoškolské vzdelanie. Okrem toho od 50. rokov sa začala rozvíjať externá forma vzdelávania popri zamestnaní. Výsledkom týchto zmien bol postupný nárast počtu študentov, ktorý vyvrcholil na konci 70. rokov a po poklese v 80. rokoch tiež v prvej polovici 90. rokov. Od tohto obdobia však sledujeme postupný pokles ako výsledok nielen preferencie gymnázií, ale tiež ako dôsledok znižovania početnosti jednotlivých generácií.

⁶ Na celkový počet žiakov jednotlivých typov stredných škôl má veľký vplyv aj demografický vývoj a s ním početnosť jednotlivých generácií, ktoré sú práve v procese stredoškolského vzdelávania. Vzhľadom na hlboké a jasne nastavené posuny vo výbere stredných škôl pôsobenie faktorov početnosti zohráva len vedľajšiu úlohu.

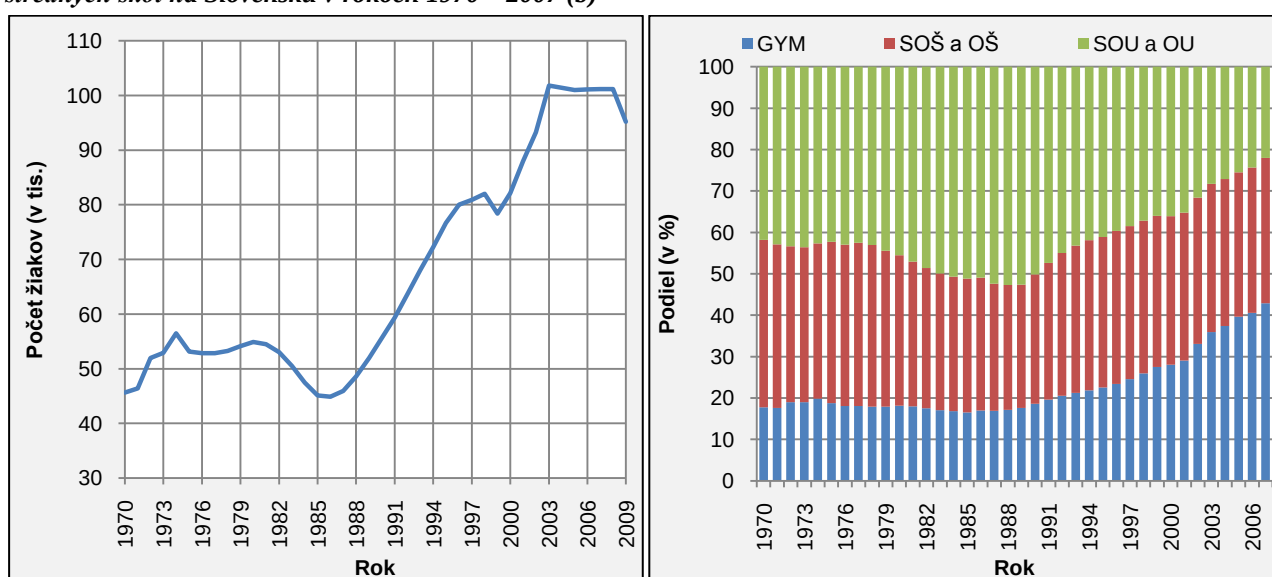
Graf 3.6a,b: Vývoj počtu žiakov učilišť, stredných odborných učilišť (a), odborných škôl a stredných odborných škôl (b) v rokoch 1970 – 2007⁷



Zdroj údajov: Statistická ročenka ČSSR 1970 – 1988, ÚIPŠ časové rady

Štúdium na gymnáziách má na Slovensku dlhú tradíciu, pričom ich štruktúra a fungovanie sa počas historického vývoja výrazne menili. Asi najviac sa pod vzdelávanie na týchto typoch škôl podpísalo obdobie rokov 1948 – 1989, kedy prešli niekoľkými úpravami. Počet škôl prešiel po roku 1948 do približne začiatku 60. rokov pomerne dynamickým vývojom. Kým v druhej polovici 40. rokov bolo na Slovensku len okolo 70 gymnázií, v roku 1959 ich počet vzrástol na 149. V nasledujúcich 4 rokoch došlo k transformácii stredoškolského vzdelávania a počet gymnázií sa znížil na 127. Od tohto roku v podstate až do konca socializmu fungovalo na Slovensku plánovite približne 127 až 130 stredných všeobecnovzdelávacích škôl. Až po roku 1989 sme svedkami ďalšieho prudkého nárastu počtu gymnázií, ktorých v školskom roku 2009/2010 bolo 250. Počet žiakov a absolventov gymnázií bol úzko previazaný s potrebami centrálného plánovania. V jeho vývoji je možné vidieť obdobia poklesu, stagnácie i mierneho nárastu. Z dlhodobšieho hľadiska však počty žiakov na gymnáziách počas minulého režimu stagnovali. Až od začiatku 90. rokov jednoznačne dominuje zvyšovanie počtu žiakov na gymnáziách a následne aj ich absolventov. Od roku 2003 študovalo na gymnáziách viac ako 100 tisíc žiakov, pričom počty absolventov sa približovali k hranici 20 tisíc. V školskom roku 2009/2010 počet žiakov v dôsledku zmenšenia populačných ročníkov klesol na približne 95 tisíc.

Graf 3.7a,b: Vývoj počtu žiakov študujúcich na gymnáziách v rokoch 1970 – 2009 (a) a zmeny v štruktúre študentov stredných škôl na Slovensku v rokoch 1970 – 2007 (b)



Zdroj údajov: Statistická ročenka ČSSR 1970 – 1988, ÚIPŠ časové rady

⁷ Od školského roku 2008/2009 boli stredné odborné učilištia a učilištia premenované na stredné odborné školy (245/2008 Z. z.).

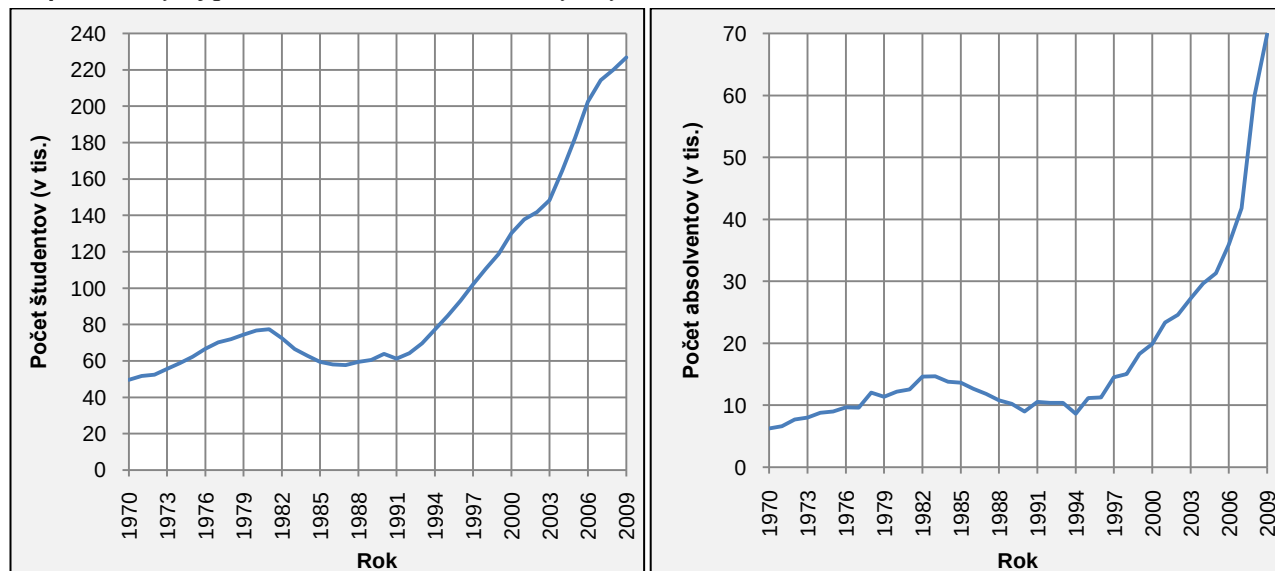
Štúdium na gymnáziu bolo už od polovice 50. rokov doménou dievčat. Maximálne zastúpenie z celkového počtu žiakov mali v 60. rokoch, kedy 60 – 65 % žiakov tvorili dievčatá. Ich dominancia v nasledujúcom období síce postupne klesala, no až do prvej polovice 90. rokov bol pomer 60 : 40 v ich prospech. Mierne zníženie v druhej polovici 90. rokov vystriedal nárast. Podľa posledných dostupných údajov zo školského roku 2009/2010 dievčatá tvoria na gymnáziách stále približne 58 % zo všetkých žiakov.

Dôležitým faktorom ovplyvňujúcim vzdelanostnú štruktúru populácie Slovenska bola predovšetkým v porovnaní s ostatnými vyspelými európskymi krajinami výrazná stagnácia vysokoškolského vzdelávania. Negatívne smerovanie v oblasti terciárneho vzdelávania si už v 60. rokoch uvedomovali viacerí vedeckí pracovníci (napr. Richta 1969, Auerhan 1965), no snahy o nastolenie diskusie a prípadné zvrátenie nepriaznivého vývoja boli v čase normalizácie zastavené (Machonin, Tuček a kol. 1996).

Namiesto rýchleho zvyšovania počtu a zastúpenia vysokoškolských študentov a absolventov vysokých škôl došlo len k miernemu nárastu, ktorý bol dokonca v 80. rokoch vystriedaný poklesom. Nedostatočná podpora vysokoškolského vzdelávania viedla k zvyšovaniu neuspokojeného dopytu uchádzačov o tento druh štúdia a celkovému zaostávaniu po kvantitatívnej i kvalitatívnej stránke (Hendrichová 1996).

Po zmene politickej klímy a v dôsledku transformácie celej spoločnosti došlo k opätovnej zmene pohľadu na vzdelanie. Jedným z výsledkov je aj dynamický nárast počtu študentov a absolventov vysokoškolského štúdia. Kým na začiatku 90. rokov študovalo na vysokých školách približne 60 – 64 tisíc študentov, v školskom roku 2009/2010 to bolo už viac ako 220 tisíc osôb, čo predstavuje približne 407 vysokoškolákov na 10 tisíc obyvateľov. S počtom študentov sa zákonite zvýšil aj počet absolventov vysokých škôl. V školskom roku 1990/1991 končilo vysokú školu necelých 9 tisíc študentov o necelých dvadsať rokov v školskom roku 2009/2010 to bolo už takmer 70 tisíc.

Graf 3.8a,b: Vývoj počtu študentov a absolventov vysokých škôl na Slovensku v rokoch 1970 – 2009



Zdroj údajov: Statistická ročenka ČSSR 1970 – 1988, ÚIPŠ časové rady

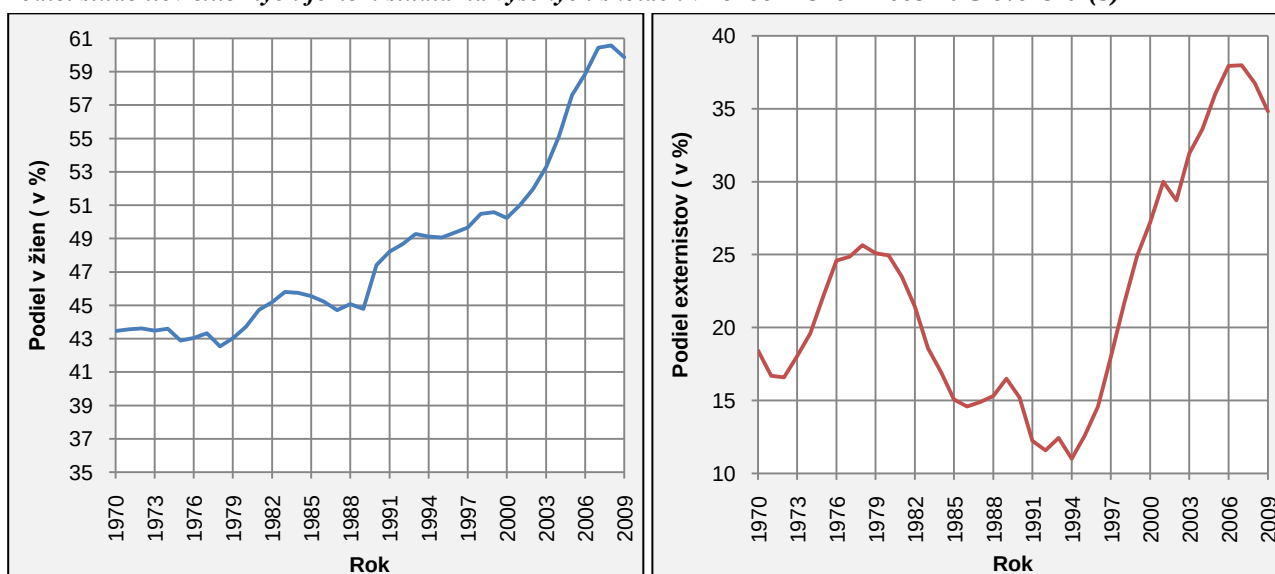
Historicky bezprecedentný nárast počtu študentov a absolventov vysokých škôl okrem samotného pôsobenia normatívnych a štrukturálnych faktorov na posun vo formovaní vzdelanostných dráh umožnil pomerne prudký rozvoj siete vysokých škôl a fakúlt. V období rokov 1969 – 1991 fungovalo na Slovensku stabilne celkovo 13 vysokých škôl. Od roku 1991 do roku 2009 vzniklo 19 vysokých škôl a 74 fakúlt. V školskom roku 2009/2010 na Slovensku pôsobilo 20 verejných 10, súkromných a 3 štátne vysoké školy, na ktorých bolo spolu 127 fakúlt. Samotná dynamika, s akou nové vysoké školy vznikali, bola na jednej strane daná dopytom po vysokoškolskom vzdelaní a na druhej celkovou legislatívnou premenou vysokoškolského vzdelávania a súčasne právnym ukotvením súkromných vysokých škôl.

Špecifickým javom vo vývoji vysokoškolského vzdelávania bolo z dlhodobého hľadiska postavenie žien. Až do polovice 50. rokov len veľmi malý podiel žien absolvovalo vysokoškolské štúdium. Prvá zmena nastala v druhej polovici 50. rokov, kedy došlo k pomerne prudkému zvýšeniu zastúpenia žien na celkovom počte vysokoškolských študentov. V podstate až do konca 70. rokov sa ich podiel stabilne pohyboval na úrovni 40 – 45 %. Ďalší nárast je zreteľne vidieť na grafe 3.9a v druhej polovici 80. rokov a na začiatku 90 rokov. Najväčší nárast zastúpenia žien zaznamenali vysoké školy v posledných približne desiatich rokoch. Výsledkom tohto dynamického záujmu o vysokoškolské vzdelanie medzi ženami na Slovensku je situácia, kedy od roku 2002 ich podiel na celkovom počte študentov vysokých škôl presahuje hranicu 50 %. Od školského roku 2007/2008 tvoria ženy už 60 % vysokoškolákov (graf 3.9a).

Dôležitý faktor v procese zvyšovania vzdelanostnej úrovne predstavuje tiež ďalší rozmach externého vzdelávania. V predchádzajúcom politickom režime bol predovšetkým výsledkom snahy zvýšiť dosiahnuté vzdelanie u pracujúcich ľudí, ktorí vzdelávacím systémom prešli už v minulosti. V podstate až do 50. rokov sa vzdelanie nadobúdalo takmer výlučne len prostredníctvom denného štúdia. Popri monopolnom postavení denného štúdia vznikol významný prvok vzdelávania popri zamestnaní, ktorým prešlo veľké množstvo študentov.

Najväčšie zastúpenie mali externisti na vysokých školách v druhej polovici 70. rokov a na začiatku 80. rokov. V nasledujúcom období je však vidieť na grafe 3.9b trvalý pokles, ktorý vyvrcholil začiatkom 90. rokov. Príčin tohto poklesu bolo viacero, no podľa Machonina, Tučka a kol. (1996) hlavný faktor predstavovala postupná strata motivácie k dodatočnému štúdiu ako dôsledok poklesu reálnej hodnoty vzdelania a vzdelávania v spoločnosti. Spolu so zmenou politického a spoločenského života, určitou stabilizáciou pomerov a najmä vďaka postupnému rozširovaniu možností štúdia na vysokých školách v externej forme, sa zastúpenie externistov z celkového počtu vysokoškolákov veľmi rýchlo zvyšovalo. Z približne 11 – 12 % na začiatku 90. rokov sa ich podiel zvýšil až na 36 – 38 % v rokoch 2005 a 2006. Zavedením určitých obmedzení vzhľadom na pomer počtu interných a externých študentov sa ich váha z celkového počtu vysokoškolákov mierne znížila. V školskom roku 2009/2010 predstavovali študenti externých foriem štúdia približne 34,8 %.

Graf 3.9a,b: Podiel žien na celkovom počte študentov vysokých škôl na Slovensku v rokoch 1970 – 2009 (a) Podiel študentov externých foriem štúdia na vysokých školách v rokoch 1970 – 2009 na Slovensku (b)



Zdroj údajov: Statistická ročenka ČSSR 1970 – 1988, ÚIPS časové rady

Dynamiku zmien vo vzdelanostných dráhach veľkej časti mladých mužov a žien na Slovensku v posledných dvoch desaťročiach najlepšie vystihuje vývoj mier participácie na vysokoškolskom vzdelávaní. Podľa výsledkov VZPS z rokov 2000 – 2009 sa podiel mužov i žien študujúcich na vysokých školách vo veku 19 – 25 rokov z celkového počtu osôb daného veku a pohlavia výrazne zvýšil. Najväčšie zmeny nastali po roku 2002, kedy bol prijatý nový zákon o vysokých školách (Zákon č. 131/2002 Zb. z.), upravujúci okrem iného tiež financovanie vysokých škôl.⁸ Výsledkom týchto zmien bol ďalší nárast možností štúdia na terciárnom stupni vzdelávania, a to nielen prostredníctvom zvyšovania počtu prijímaných študentov, otvárania nových odborov, ale tiež vznikom viacerých verejných a najmä súkromných vysokých škôl.

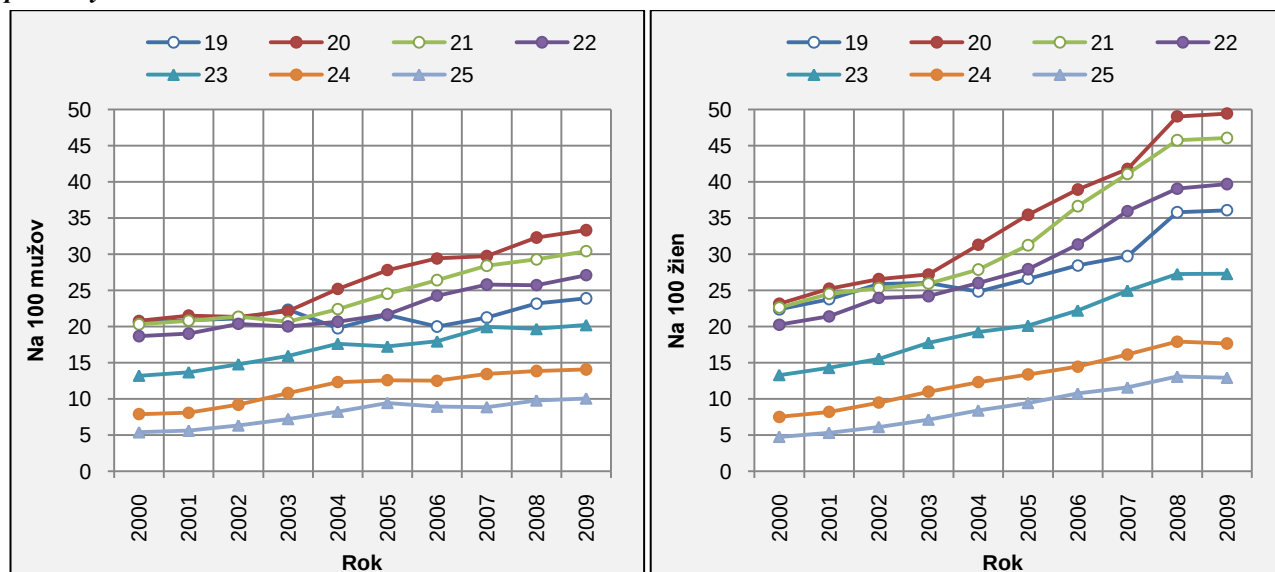
Najvyššiu mieru účasti na vysokoškolskom štúdiu sledujeme u mužov i žien vo veku 20 rokov. V roku 2009 podľa odhadu z VZPS podiel vysokoškoláčok dosahoval takmer 50 % a u vysokoškolákov 35 % z celkového počtu osôb v tomto veku. Vysoký podiel študentiek a študentov bol tiež vo veku 21 a 22 rokov.

Historicky nebývalý nárast počtu študentov na vysokých školách podmienili nielen nové možnosti vysokoškolského vzdelávania, ale tiež ochota a aspirácie mladých ľudí pokračovať v ďalšom štúdiu a vstupovať do terciárneho stupňa. Túto zmenu pohľadu na potrebu vyššieho vzdelania u obyvateľstva Slovenska môžeme v medzinárodnom kontexte vidieť na vývoji tzv. mier vstupov na terciárny stupeň vzdelávania (ISCED typ 5A). Kým v roku 1995 priemerne na 1000 osôb príslušného veku pripadalo len 28 novoprijatých vysokoškolákov, v roku 2000 to bolo už 37 a podľa posledných dostupných údajov OECD z roku 2007 to bolo už 74. V porovnaní s ostatnými najvyspelejšími krajinami sveta sa Slovensko prepracovalo na čelné priečky. Vyššie hodnoty mier vstupu majú len v Austrálii a v Poľsku. Na

⁸ Dôležitým prvkom pri tomto procese predstavuje okrem iného počet študentov, počet novoprijatých študentov a počet absolventov vysokej školy.

približne rovnakej úrovni boli ešte Island, Švédsko a Fínsko, pričom priemer krajín OECD sa pre rok 2007 pohyboval na úrovni 56 študentov na 1000 osôb príslušného veku.⁹

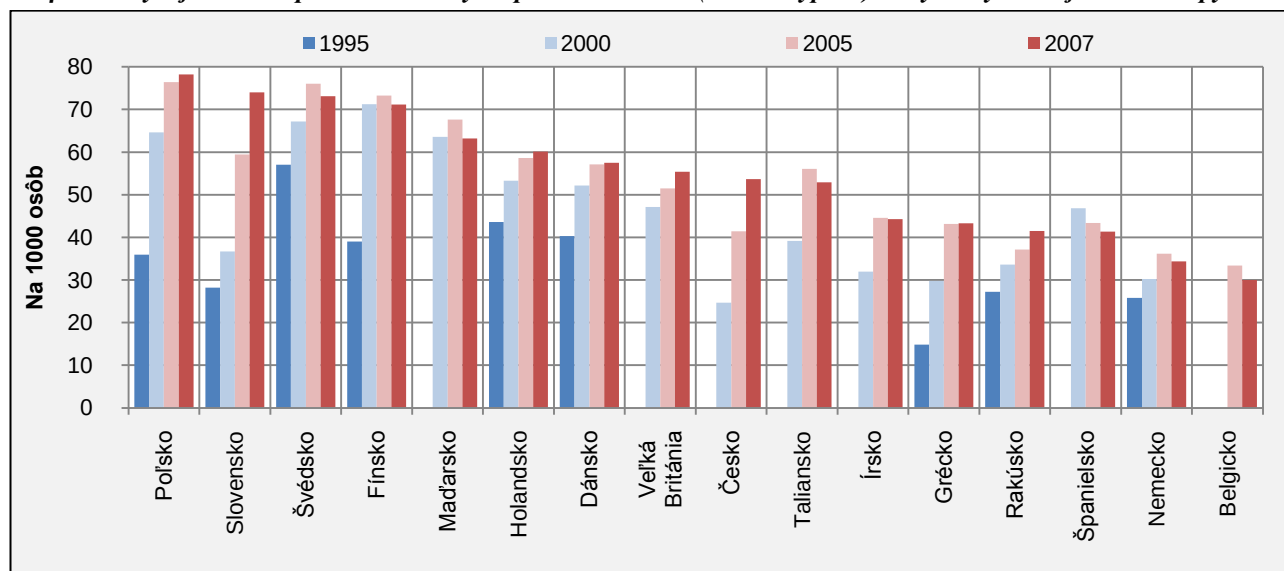
Graf 3.10a,b: Miery účasti mužov a žien na terciárnom stupni vzdelávania v závislosti od veku v rokoch 2000 – 2009 podľa výsledkov VZPS



Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2000 – 2009; výpočty autor

Vysoká miera vstupov a jej pomerne dynamický nárast v porovnaní s vybranými krajinami Európy do veľkej miery tiež súvisí s výhodnosťou vysokoškolského vzdelania. Podľa správy Education at a Glance (2010) absolventi vysokej školy si na Slovensku významne zlepšujú svoju platovú pozíciu v porovnaní s ostatnými vzdelanostnými kategóriami. Napríklad nárast mzdového ohodnotenia v porovnaní s osobou s úplným stredoškolským vzdelaním patril medzi najväčšie v krajinách OECD. Na druhej strane osoby s vysokoškolským vzdelaním sa dlhodobo vyznačujú najnižšou mierou nezamestnanosti, preto štúdium na vysokej škole predstavuje silnú motiváciu zlepšiť si svoju budúcu pozíciu na trhu v práci. Okrem toho vstup na vysokú školu je do určitej miery potrebné hodnotiť aj ako faktor redukcie neistoty a to nielen pre maturantov, ale aj pre osoby s druhým stupňom vysokoškolského vzdelania.

Graf 3.11: Vývoj mier vstupov na terciárny stupeň vzdelávania (ISCED typ 5A) vo vybraných krajinách Európy



Pozn.: usporiadané podľa posledného dostupného údaj z roku 2007
Zdroj údajov: OECD, Education at a Glance 2009

⁹ Uvedené porovnanie je do určitej miery skresľujúce, pretože niektoré európske krajiny ako napr. Belgicko, Grécko, Dánsko a Veľká Británia majú vysoké hodnoty vstupov do terciárneho stupňa typu 5B. V prípade, že by sme zahrnuli aj tento typ vzdelávania, ktorý je na Slovensku rozvinutý len v minimálnej miere, do popredia by sa dostali severské štáty a Veľká Británia.

4. SOBÁŠNOSŤ

Na základe výsledkov z viacerých zahraničných štúdií (napr. Billari a Philipov 2003, Blossfed a Jaeninchen 1992, Hamplová 2003b, Hoem 1986, Liefbroer a Corijn 1999, Kantorová 2004, Zeman 2007) môžeme hneď na úvod povedať, že sobášne správanie osôb s rozdielnym dosiahnutým vzdelaním sa od seba výrazne odlišuje. Môžeme preto očakávať, že sa tento predpoklad naplní aj v prípade populácie Slovenska. Okrem samotného potvrdenia (prípadne vyvrátenia) uvedeného predpokladu je tiež dôležité, akým smerom sú tieto prípadné rozdiely nastavené a aké majú tendencie v posledných rokoch, kedy sme svedkami dynamickej premeny reprodukčného správania a tiež vzdelanostnej štruktúry u obyvateľstva Slovenska.

Výber manželského partnera predstavuje pre obidve zúčastnené strany veľmi dôležitý krok a zmenu v živote. Jeho zvažovanie preto predstavuje zložitý a riskantný proces, ktorí zúčastnení síce považujú za unikátny, no v spoločnosti sa do určitej miery vyznačuje svojimi systematickými rysmi a všeobecnou štruktúrovanosťou (Možný 1999). V posledných dvoch desaťročiach pozorujeme v populácii Slovenska výrazné zmeny v reprodukčnom správaní. Ich integrálnou súčasťou je aj postupná premena sobášneho správania. Kým pred rokom 1990 môžeme pozorovať vysokú intenzitu vstupov do manželstva, kde viac ako 90 % všetkých slobodných osôb aspoň raz uzavrelo manželstvo, pričom vo väčšine prípadov išlo o sobáše vo veľmi mladom veku, po roku 1990 sledujeme zníženie tejto vysokej intenzity sobášnosti slobodných ako výsledok predovšetkým odkladania prvých sobášov do vyššieho veku. Tento proces nie je v prípade sobášnosti jedinečným, ale na podobnom princípe sa odohráva aj u plodnosti. Na rozdiel od plodnosti však u sobášnosti zatiaľ nepozorujeme tak zreteľne nastúpený trend rekuperácie odložených sobášov, preto na mieste naďalej zostávajú otázky, aká časť osôb narodených v 70. a 80. rokoch, ktorá najvýraznejšie ovplyvňuje prierezové ukazovatele sobášnosti na začiatku 21. storočia skutočne aspoň raz vstúpi do manželstva alebo zostane žiť trvalo slobodná.¹⁰ V súvislosti s dostupnosťou údajov o alternatívnych formách spolužitia pre populáciu Slovenska sme viac menej odkázaní len na diferenčné hodnotenie spolužitia v manželstve, resp. na osoby, ktoré zostali slobodné v diferenčnom pohľade podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania.

V spojitosti s rozsiahlejším a kvalitnejším ekonomickým, sociálnym a kultúrnym kapitálom osôb s vyšším vzdelaním, väčšími možnosťami získať bývanie a vytvoriť vlastnú domácnosť, väčším počtom vzájomne si konkurujúcich životných alternatív voči manželskému spolužitiu spolu s vyššími nákladmi stratených príležitostí by bolo logické u nich predpokladať, že budú v menšej miere preferovať život v manželstve. Aj Inglehart (1990) predpokladá, že vyššie vzdelanie sa spája s netradičným správaním, liberálnejšími spôsobmi a otvorenosťou zmenám, či alternatívnym životným štýlom. Podobne aj výskumy hodnôt v populácii Slovenska (napr. EVS) potvrdzujú, že vo všeobecnosti rastie u osôb s vyšším vzdelaním tolerancia k alternatívnym formám partnerského spolužitia, pričom osoby s nižším vzdelaním sa ukazujú skôr ako zástancovia tradičných foriem spolužitia. Deklarovať určitý postoj a hodnotovú orientáciu však neznamená, že sa tak človek skutočne zachová aj pri vlastnom rozhodovaní. Jeho rozhodovanie je ovplyvňované nielen tým, čo si o danej situácii myslí, ale naráža aj na rôzne objektívne obmedzenia ovplyvňujúce mieru naplnenia zdieľaných hodnôt a noriem. Okrem toho postoje môžu podliehať aktuálnej životnej situácii (Hamplová 2003c). To, aké sú deklarované hodnoty a normy do určitej miery zavádzajúce pri predikcii skutočného správania v bývalom československom priestore, dokazujú viaceré výskumy (napr. Hamplová 2003c). V prípade vysokoškolsky vzdelaných osôb sa jednoznačne aj napriek širšej tolerancii k alternatívnym formám spolužitia ukazuje ich častejší príklon k tradičnému manželskému spolužitiu, kým v prípade osôb s nižším vzdelaním dochádza častejšie k iným formám spolužitia. Dlhodobo to dokazujú aj výskumy vzťahu kohabitácie a dosiahnuté vzdelanie, kde nie absolventi vysokých škôl, ale najmä osoby so základným vzdelaním a z nižších spoločenských skupín sú hlavnými participantmi na tomto type spolužitia (Možný 1987, Možný a Rabušic 1992, Rychtaříková 1994, Hamplová 2003b, Pilinská 2005, Mládek 2003, Mládek a Širočková 2004).

Možný (2003) v súvislosti s týmto v realite do určitej miery neplatným teoretickým predpokladom o liberálnom správaní vysokoškolsky vzdelaných osôb predpokladá, že liberálne postoje odrážajúce sa tiež v liberálnom reprodukčnom správaní sú u osôb s nižším vzdelaním a s nižším sociálnym statusom výsledkom nekritického myslenia a prijímania informácií z médií. Na osoby s vyšším vzdelaním liberálna rétorika neplatí. Na druhej strane sa ukazuje, že najliberálnejšou skupinou sú stredoškoláci. Podľa Možného (2003) je to výsledok vplyvu dvoch rôznych trendov. Na jednej strane skepticizmu, ktorý zaujímajú voči alternatívnym životným štýlom vysokoškolsky vzdelaní ľudia, na druhej strane relatívneho konzervativizmu ľudí s nižším vzdelaním. Samotné osoby so stredoškolským vzdelaním

¹⁰ Neznamená to, že by tieto osoby žili bez partnera. Ako ukazujú napr. výskumy EVS 2008, drvivá väčšina mladých ľudí nielenže chce žiť v trvalom vzťahu (manželskom / partnerskom), ale postupne s vekom to aj uskutočňuje. Napríklad podľa EVS 2008 vo veku 25 – 29 viac ako polovica mužov a 64 % opýtaných žien deklarovalo, že vstúpili do manželstva alebo žili v trvalom partnerskom vzťahu so svojím partnerom, pričom život v spoločnej domácnosti deklarovalo viac ako 60 % mužov a žien. Z tohto pohľadu asi nemôžeme očakávať do budúcnosti v populácii Slovenska príliš veľké rozšírenie trvalo slobodných osôb bez životného partnera.

nepredstavujú ani tak špecifickú skupinu, ako sa skôr u nich presadzuje skutočnosť, že oba prúdy sú u nich menej výrazné.

Vo všeobecnosti môžeme celý komplex teórií, ktoré sa snažia vysvetliť zmeny v reprodukčnom správaní euroatlantických populácií, ktoré sa začali prejavovať v niektorých štátoch už od polovice 60. rokov a v období transformácie spoločnosti po roku 1989 v určitej modifikácii aj na Slovensku, rozdeliť do dvoch veľkých skupín.

Normatívne prístupy dávajú do popredia posuny v hodnotách a preferenciách a teórie racionálnej voľby (štrukturálne teórie) zmeny v štrukturálnych (najmä ekonomických) podmienkach. V podstate s Hamplovou (2006) môžeme súhlasiť, že ide o to, či ľudia „nechcú“ (napr. vstúpiť do manželstva, mať dieťa a pod.) alebo „nemôžu“. Výskyt týchto dvoch základných druhov postojov na zmeny v reprodukčnom správaní potvrdil v populácii Česka výskum Hamplovej (2006). Na jednej strane sa zvlášť vyčlenila skupina osôb, ktoré posuny v demografickom správaní prisudzovali ekonomickým problémom, a na druhej strane vznikla skupina ľudí, ktorí ako hlavný dôvod videli v zmenách hodnotových orientácií mladých ľudí. Okrem toho autorka vyčlenila ešte špecifickú skupinu tzv. pohodlných, ktorí do popredia dávali odpovede ako žiť u rodičov je pohodlné, prvé dieťa je treba odložiť do vyššieho veku, intímne vzťahy je možné udržiavať mimo manželstvo. Pri detailnejšej analýze odpovedí sa ukázal súvis medzi dosiahnutým vzdelaním a typom odpovedí. Kým vzdelanejší ľudia menej často prisudzovali váhu ekonomickým ťažkostiam, ľudia s nižším vzdelaním dávali dôraz na ekonomické problémy.¹¹ Príčiny, prečo ľudia s vyšším vzdelaním menej často dávali do popredia ekonomické ťažkosti, spočívajú s najväčšou pravdepodobnosťou s ich životnými skúsenosťami, pozíciou na trhu práce a celkovými šancami sa uplatniť v spoločnosti a na trhu práce. Na druhej strane spôsob usporiadania ich životných dráh je často skôr otázkou ich slobodného rozhodnutia (Hamplová 2006).

Zvyšovanie nárokov na pracovnú silu na trhu práce v spojitosti s kompetitívnosťou stojí v protiklade so záväzkami dlhodobej povahy, akými je uzavretie manželstva, vstúpenie do rodičovstva a vôbec plánovanie rodiny a rodinného života. Súčasná moderná a postmoderná trhovo orientovaná spoločnosť presadzuje hodnotový rámec zvýhodňujúci pracovníkov bez záväzkov, teda také osoby, ktoré sú slobodné, bezdetné, mobilné a flexibilne reagujúce na potreby trhu (Beck, 1992; McDonald 2000a, 2000b, 2002).

Reprodukčné a rodinné stratégie súčasných žien sú najviac ovplyvnené práve rozporom medzi internalizovanými mentálnymi štruktúrami gendrových rolí a vzťahov na jednej strane a modernými inštitúciami orientovanými a pôsobiacimi na jednotlivca na druhej strane (McDonald 2000a,b). Potreba byť flexibilný, súťaživý, priebojný na trhu práce a súčasne obetavý altruistický a podstupujúci riziká v rámci rodinného života je v dlhodobom horizonte nekompatibilná. Napokon po zvážení jednotlivých možností podľa Macuru a McDonalda (2003) víťazia v súčasnej spoločnosti znaky potrebné na presadenie sa na trhu práce.

V prostredí, v ktorom je umožnené ženám dosahovať rovnaké pozície z pohľadu vzdelania, uplatnenia na trhu práce, kariérnom postupe, ako je tomu u mužov, no miera rovnosti v súkromnej sfére je nižšia a tým pádom pri vstupe do manželstva a rodičovstva by ženy o tieto možnosti prišli, môže dôjsť k zvažovaniu a často odkladaniu jednotlivých životných krokov.

4.1 SOBÁŠNOSŤ SLOBODNÝCH OSÔB

Miery sobášnosti slobodných mužov a žien na Slovensku v rokoch 2001 – 2004 a 2005 – 2009 jednoznačne potvrdzujú existenciu pomerne významných rozdielov v časovaní a intenzite vstupov do manželstva medzi osobami s rozdielnou výškou dosiahnutého vzdelania. Ukazuje sa, že najvýraznejšie sa od seba odlišujú dve krajné skupiny, osoby s vysokoškolským a základným vzdelaním.

Najčastejšie vstupujú do prvého manželstva muži a ženy s vysokoškolským vzdelaním

Vo všeobecnosti môžeme povedať, že do prvého manželstva s najväčšou intenzitou vstupovali počas celého sledovaného obdobia absolventi a absolventky vysokých škôl. Za skupinou osôb s najvyšším vzdelaním s pomerne výrazným odstupom nasledovali osoby s maturitou. Podľa dostupných údajov by priemerne na jednu vysokoškolsky vzdelanú ženu pripadalo v rokoch 2005 – 2009 približne 0,80 sobášov a na jedného muža 0,78 sobášov. U žien s maturitou by sa úhrnná sobášnosť slobodných pohybovala na úrovni 0,51 sobášov a 0,53 prvých sobášov u mužov. Najnižšiu intenzitu sobášnosti slobodných mali ženy so základným vzdelaním a muži so stredným bez maturity.

Pri porovnaní úhrnných mier sobášnosti slobodných medzi obdobiami 2001 – 2004 a 2005 – 2009, zistíme, že medzi sledovanými vzdelanostnými skupinami existovali určité rozdiely nielen v intenzite, ale aj v jej vývoji. Podľa dostupných údajov u mužov i žien s nízkym dosiahnutým vzdelaním (základné a stredné bez maturity) môžeme vidieť

¹¹ Okrem toho svoju úlohu zohrával tiež vek respondentov. Hodnotové faktory sa presadili najmä u mladších a vzdelanejších ľudí (do 30 rokov), kým u starších osôb vzdelanie nezohrávalo až takú úlohu. Hamplová (2006) sa v tomto domnieva, že dochádza k určitým posunom medzi generáciami vo vnímaní hodnôt a noriem. V období reálneho socializmu bola životná dráha z veľkej časti dopredu predurčená relatívne malým priestorom pre osobnú voľbu, u mladších generácií zohráva práve príslušnosť k určitej sociálnej skupine (a tým aj vzdelanostnej skupine) významnú úlohu.

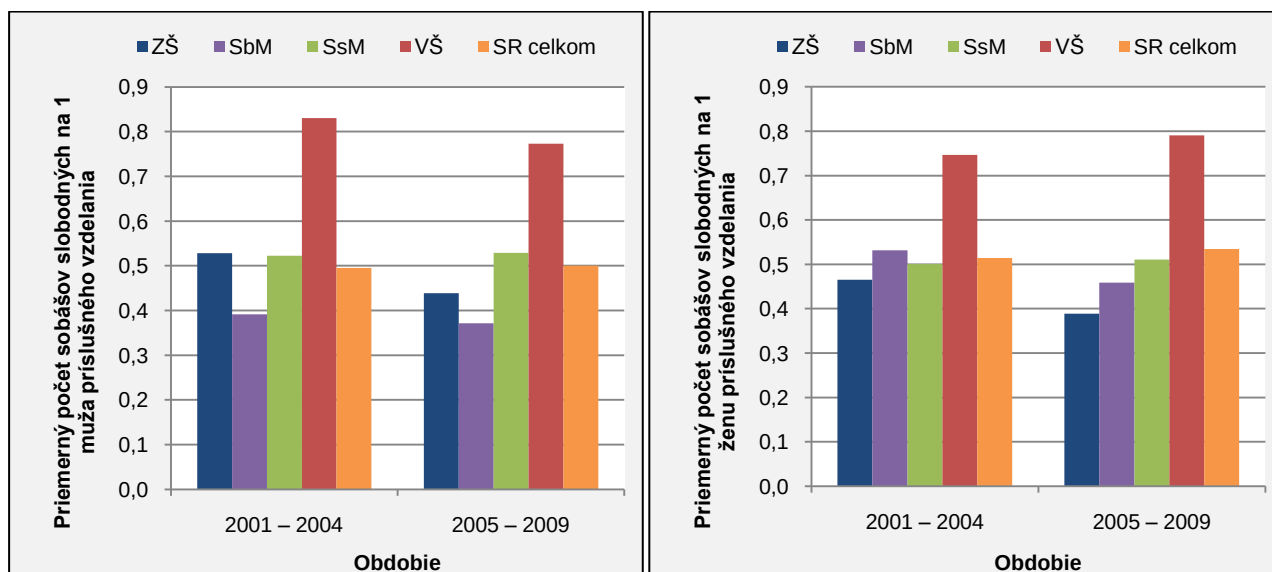
mierny pokles intenzity sobášnosti slobodných osôb. Na druhej strane s výnimkou mužov s vysokoškolským vzdelaním môžeme u oboch pohlaví s vyšším vzdelaním (vysokoškolské a stredné s maturitou) sledovať mierny nárast intenzity sobášnosti slobodných. Je to výsledok postupnej realizácie odložených vstupov do prvého manželstva. Proces odkladania prvých sobášov a následnej rekuperácie sa zatiaľ najvýraznejšie prejavil (dokazuje to aj vývoj časovania a mier sobášnosti slobodných - pozri nižšie) najmä u osôb s vyšším vzdelaním.

Tab. 4.1: Intenzita sobášnosti slobodných mužov a slobodných žien podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania v rokoch 2001 – 2004 a 2005 – 2009

Vek	2001 – 2004				2005 – 2009			
	ZŠ	SbM	SsM	VŠ	ZŠ	SbM	SsM	VŠ
<i>Na 1000 mužov príslušného veku a vzdelania</i>								
– 19	2,4	9,6	3,6	x	2,4	10,0	2,7	x
20 – 24	52,1	33,0	24,8	57,6	36,7	23,6	14,1	27,3
25 – 29	30,8	28,2	47,1	82,9	24,5	27,3	46,0	68,9
30 – 34	10,4	9,4	20,4	36,9	11,9	13,2	28,7	52,2
35 – 39	3,7	2,7	6,6	11,3	5,1	4,3	10,3	15,4
40+	1,3	0,7	1,8	1,7	1,9	1,1	2,7	2,8
<i>Na 1000 žien príslušného veku a vzdelania</i>								
– 19	7,3	68,2	25,1	x	6,8	56,5	15,8	x
20 – 24	57,5	46,1	44,6	88,9	40,8	40,4	32,5	69,6
25 – 29	17,5	16,3	33,2	70,8	18,0	17,5	41,6	75,5
30 – 34	5,0	3,9	8,4	19,1	7,1	6,2	14,8	33,5
35 – 39	1,8	1,1	2,2	4,0	2,6	1,8	3,9	7,8
40+	0,5	0,3	0,6	1,1	0,8	0,4	0,8	1,6

Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autor

Graf 4.1a,b: Úhrnná sobášnosť slobodných mužov (a) a slobodných žien (b) podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania v rokoch 2001 – 2004 a 2005 – 2009



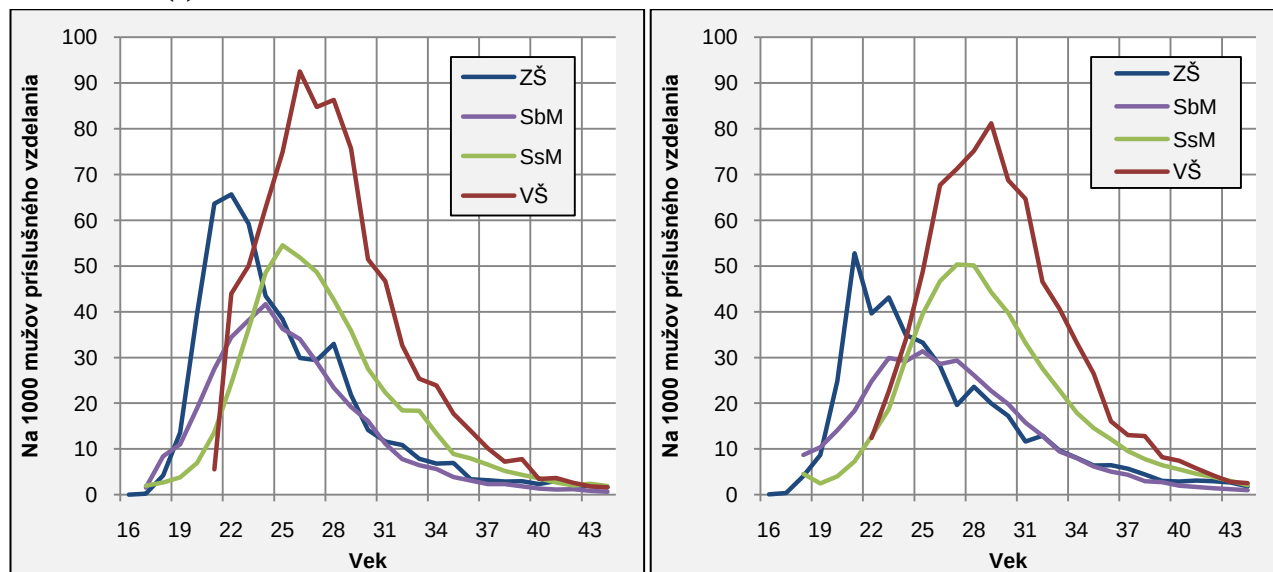
Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autor

Z tab. 4.1 a ešte lepšie z grafov 4.2a,b je možné vidieť okrem celkových rozdielov v intenzite sobášnosti slobodných osôb tiež výrazné rozdiely v ich rozložení podľa veku. Okrem toho môžeme tiež identifikovať vekové skupiny, v ktorých došlo medzi obdobia 2001 – 2004 a 2005 – 2009 k najväčším zmenám.

Najvyššiu intenzitu sobášnosti by podľa dostupných údajov mali v rokoch 2001 – 2004 slobodní muži so základným vzdelaním vo veku 21 – 23 rokov, muži so strednou školou bez maturity vo veku 23 – 25 a s maturitou 24 – 27 rokov. Absolventi vysokých škôl by sa na základe výsledkov našej analýzy najčastejšie prvýkrát ženili vo veku 26 – 28 rokov. V období rokov 2005 – 2009 sa maximálna intenzita vstupov do prvého manželstva u mužov so základným vzdelaním, síce pohybovala v rovnakom vekovom rozpätí (21 – 23 rokov), no došlo k zníženiu jej úrovne. Aj u mužov so stredným vzdelaním bez maturity sledujeme zotrvanie maxima v rovnakom vekovom spektre a súčasne pokles intenzity sobášnosti. Muži so stredoškolským vzdelaním s maturitou sa v rokoch 2005 – 2009 najčastejšie prvýkrát ženili vo veku 26 – 28 a absolventi vysokých škôl vo veku 27 – 29 rokov.

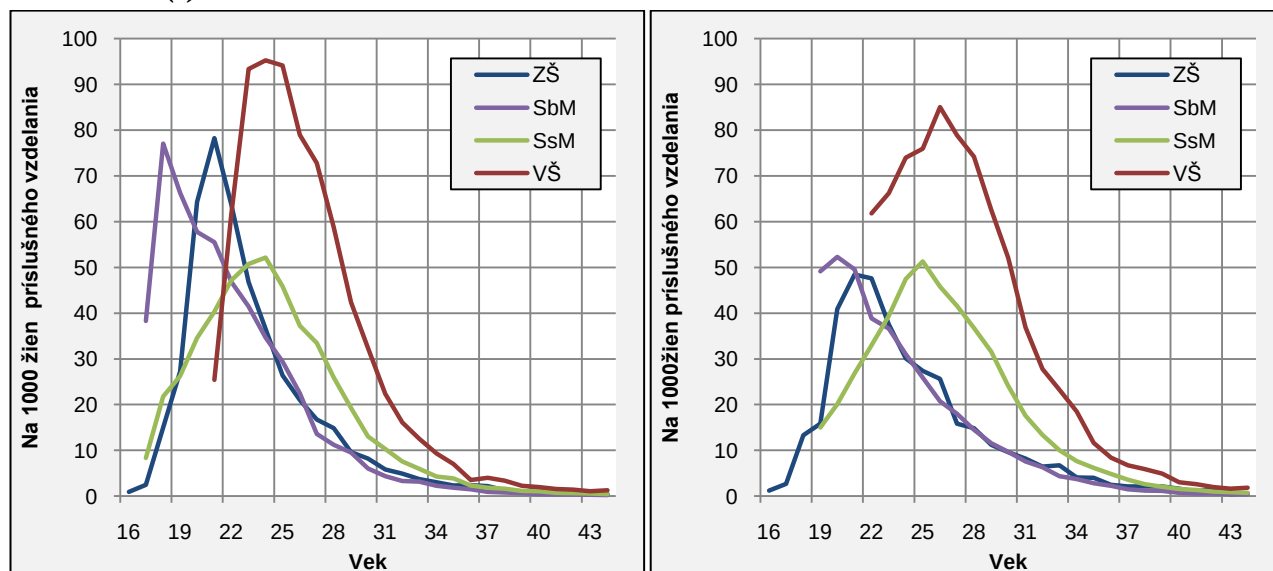
U žien s maximálne základným vzdelaním by bola podľa dostupných údajov v oboch sledovaných obdobiach sobášnosť slobodných najvyššia vo veku 20 – 22 rokov (grafy 4.3a,b). Ešte skôr by však vstupovali do prvého manželstva ženy, ktoré mali stredoškolské vzdelanie bez maturity. Tie sa vydávali s najväčšou intenzitou už v 18 – 20 rokoch. Vzhľadom na charakter vstupných údajov a špecifickosť skupín žien s nízkym dosiahnutým vzdelaním je problematické hodnotiť príčiny skoršieho vstupu do manželstva žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity. Absolventky stredoškolských odborov zakončených maturitnou skúškou mali najväčšiu šancu sa vydať v prvom sledovanom období vo veku 22 – 24 rokov. V druhom období sa maximum posunulo do veku 25 – 27 rokov. Podobne u žien s vysokoškolským vzdelaním môžeme vidieť presun maximálnej úrovne sobášnosti slobodných z veku 23 – 26 na 26 – 29 rokov.

Graf 4.2a,b: Čisté miery sobášnosti slobodných mužov podľa veku a najvyššieho vzdelania v rokoch 2001 – 2004 (a) a 2005 – 2009 (b)



Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autor

Graf 4.3a,b: Čisté miery sobášnosti slobodných žien podľa veku a najvyššieho vzdelania v rokoch 2001 – 2004 (a) a 2005 – 2009 (b)



Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autor

Ako prví sa ženia muži so základným a stredoškolským vzdelaním bez maturity
U žien najskôr vstupujú do manželstva absolventky nematuritných stredoškolských odborov

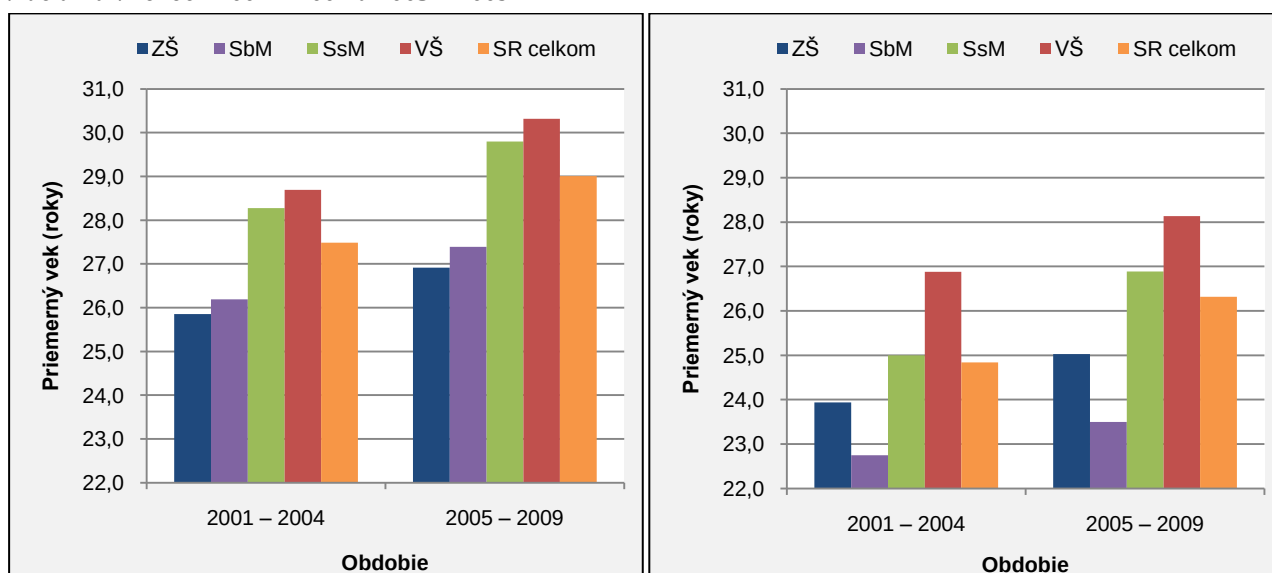
Rozdiely v intenzite sobášnosti slobodných mužov a žien podľa dosiahnutého vzdelania a veku sa premietli aj do charakteristik časovania sobášnosti. Najskôr vstupovali v oboch sledovaných obdobiach do prvého manželstva muži so

základným a stredoškolským vzdelaním bez maturity. Ich priemerný vek sa pohyboval na úrovni 25,9 roku v prvom období, takmer 27 rokov v druhom období. U mužov s nematuritnými stredoškolskými odbormi dosahoval priemerný vek pri prvom sobáši v rokoch 2001 – 2004 hodnotu 26,2 roku a v druhom období sa zvýšil na približne 27,4 roku. Najdlhšie odkladali vstup do prvého manželstva muži s úplným stredoškolským vzdelaním a absolventi vysokých škôl, ktorí sa v rokoch 2005 – 2009 ženili vo veku 29,9 rokov resp. 30,3 rokov v prípade vysokoškolákov.

Na druhej strane výsledky analýzy ukázali, že vzdelanostný gradient, kedy s každým nižším stupňom vzdelania vstupujú osoby skôr do prvého manželstva, v prípade žien úplne neplatí. Ako je vidieť na grafe 4.5a,b a v tab. 4.3, pomerne výrazne sa od ostatných skupín vyčlenili ženy so stredoškolským vzdelaním bez maturity, ktoré sa vydávajú spomedzi všetkých žien na Slovensku najskôr. Ich priemerný vek až v rokoch 2005 – 2009 presiahol hranicu 23 rokov. Špecifické postavenie tejto vzdelanostnej skupiny z pohľadu časovania sobášnosti slobodných potvrdzuje tiež tab. 4.3. Až 50 % všetkých prvých sobášov bolo v rokoch 2005 – 2009 realizovaných do veku 21,3 rokov, kým u žien so základným vzdelaním to bolo „až“ v 22,7 rokoch. Pre porovnanie u absolventiek vysokých škôl sa mediánový vek priblížil k hranici 26,5 roku. Skorý začiatok manželských dráh súčasne znamená aj ich skoré zavŕšenie. Do necelých 29. rokov sa v rokoch 2005 – 2009 uskutočnilo 90 % prvých sobášov, pričom nad 28 rokov pripadá len niečo viac ako 15 % z celkovej sobášnosti slobodných.

Na druhej strane ženy, ktoré majú maximálne základné vzdelanie, sa na začiatku sledovaného obdobia v rokoch 2001 – 2004 sobášili priemerne vo veku 24 rokov. Od roku 2005 v podstate až do roku 2009 sa ich priemerný vek pri prvom sobáši pohybuje na úrovni 25 rokov. Polovica z celkovej intenzity sobášnosti bola zrealizovaná do 22,7 rokov a 90 % všetkých sobášov slobodných bolo uzavretých do veku 31,4 rokov. Intenzita prvosobášnosti vo veku 28 a viac ročných žien sa podieľala približne 22 % na celkovej sobášnosti slobodných žien.

Graf 4.4a,b: Vývoj priemerného veku slobodných mužov (a) a žien (b) pri sobáši podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania v rokoch 2001 – 2004 a 2005 – 2009



Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autor

Najdlhšie odkladajú sobáš muži s vysokoškolským a úplným stredoškolským vzdelaním Vysokoškolsky vzdelané ženy sa vydávajú v priemere najstaršie

Ďalším dôležitým znakom vo vývoji sobášnosti slobodných osôb podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania je skutočnosť, že v podstate vo všetkých vzdelanostných skupinách sledujeme odkladanie vstupov do prvého manželstva. Najdynamickejší je tento proces v prípade absolventov a absolventiek vysokých škôl. Kým v roku 2001 bol priemerný vek pri prvom sobáši u vysokoškolákov na úrovni približne 28 rokov, do roku 2009 sa priblížil takmer k hranici 31 rokov. U slobodných žien sa priemerný vek posunul z 26,2 na takmer 29 rokov. Podobnú dynamiku malo odkladanie prvých sobášov do vyššieho veku aj u osôb s maturitou. Priemerný vek slobodných mužov sa zvýšil z 27,5 na 30,2 roku a u žien z 24,4 na 27 rokov.

Zaujímavým zistením v tejto vzdelanostnej skupine je skutočnosť, že kým u mužov sú rozdiely v časovaní prvých sobášov medzi vysokoškolsky vzdelanými a osobami s maturitou pomerne malé (maximálne 0,5 roku), u žien s maturitou je uzatváranie prvého manželstva častejšie posunuté do nižšieho veku (rozdiel viac ako 1,5 roku). Zdá sa, že v prípade žien s úplným stredoškolským vzdelaním došlo k výraznejšiemu posunu v časovaní prvosobášnosti až

v posledných rokoch, čo by potvrdzoval aj pomerne malý rozdiel v priemernom veku pri prvom sobáší v porovnaní so ženami s maximálne základným vzdelaním na začiatku sledovaného obdobia.

Výsledkom odlišnej dynamiky vo vývoji časovania prvých sobášov je postupné zväčšovanie rozdielov medzi priemernými vekmi. Kým u mužov bol v roku 2001 rozdiel medzi vzdelanostnými skupinami s najvyšším a najnižším priemerným vekom necelé dva roky, v súčasnosti je to už takmer 3,9 roku (2009). U žien predovšetkým vďaka zvýšeniu priemerného veku slobodných absolventiek nematuritných odborov v posledných 3 – 4 rokoch nedošlo k tak výraznému nárastu. Na začiatku sledovaného obdobia sa vysokoškolsky vzdelané ženy vydávali približne o štyri roky neskôr, v roku 2009 to bolo približne o 5,4 roku.

Okrem posunu sobášnosti slobodných do vyššieho veku dochádza vo všetkých vzdelanostných skupinách k zvyšovaniu variability manželských štartov z pohľadu ich časovania. Zdá sa, že dynamika tohto procesu je zatiaľ najnižšia u osôb s vysokoškolským vzdelaním, čo je výsledkom predovšetkým pomerne vysokého veku, v ktorom začínajú tieto osoby vstupovať do manželstva, čo súčasne vytvára menší priestor pre rozširovanie interdecilového rozpätia v horných intervaloch. Najvýraznejšie sa zvýšili hodnoty tohto ukazovateľa u osôb s nízkym vzdelaním. Nie je to ani tak výsledok zvyšovania debutu vstupu do manželstva, ako skôr výrazný nárast hornej hranice. Môžeme preto usudzovať, že v prípade mužov i žien so základným a neúplným stredoškolským vzdelaním, sme svedkami najväčšieho zvyšovania variability sobášnych dráh spomedzi všetkých vzdelanostných skupín. Pomerne významná časť prvých sobášov je naďalej realizovaná v nízkom veku (tab. 4.3), no nezanedbateľná časť vstupuje do prvého manželstva až pomerne neskoro. Výsledkom týchto zmien je postupné vyrovňovanie rozdielov interdecilového rozpätia medzi jednotlivými vekovými skupinami.

Tab. 4.2: Základné ukazovatele časovania sobášnosti slobodných osôb podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania

Ukazovateľ	2001 – 2004				2005 – 2009			
	ZŠ	SbM	SsM	VŠ	ZŠ	SbM	SsM	VŠ
Muži								
Priemerný vek pri 1. sobáší	25,9	26,2	28,3	28,7	26,9	27,4	29,8	30,3
<i>Percento realizovanej sobášnosti slobodných</i>								
10 %	19,9	20,0	22,1	23,4	20,9	20,2	23,2	24,4
25 %	21,2	21,9	23,9	25,1	21,5	22,6	25,4	26,2
50 %	23,4	24,4	26,4	27,3	24,3	25,7	28,0	28,7
75 %	27,3	27,6	29,8	30,2	28,8	29,3	31,5	31,8
90 %	31,7	31,2	33,9	33,8	34,3	33,4	35,8	35,2
Decilové rozpätie	11,8	11,2	11,8	10,4	13,4	13,2	12,6	10,8
% sobášnosti slobodných realizovanej vo veku 30+	16,3	17,4	29,1	32,5	24,0	26,4	41,7	47,3
Ženy								
Priemerný vek pri 1. sobáší	23,9	22,8	25,0	26,9	25,0	23,5	26,9	28,1
<i>Percento realizovanej sobášnosti slobodných</i>								
10 %	20,0	17,2	18,8	21,8	19,9	17,7	20,5	22,3
25 %	20,1	18,3	20,9	23,1	20,5	19,0	22,7	23,9
50 %	21,7	20,5	23,4	25,0	22,6	21,3	25,2	26,4
75 %	24,5	23,4	26,3	27,7	26,1	24,8	28,3	29,3
90 %	28,5	26,6	29,6	30,7	30,9	28,9	32,3	32,7
Decilové rozpätie	8,5	9,4	10,8	8,9	11,1	11,2	11,8	10,4
% sobášnosti slobodných realizovanej vo veku 28+	14,2	9,1	20,5	30,1	21,2	15,5	34,4	44,1

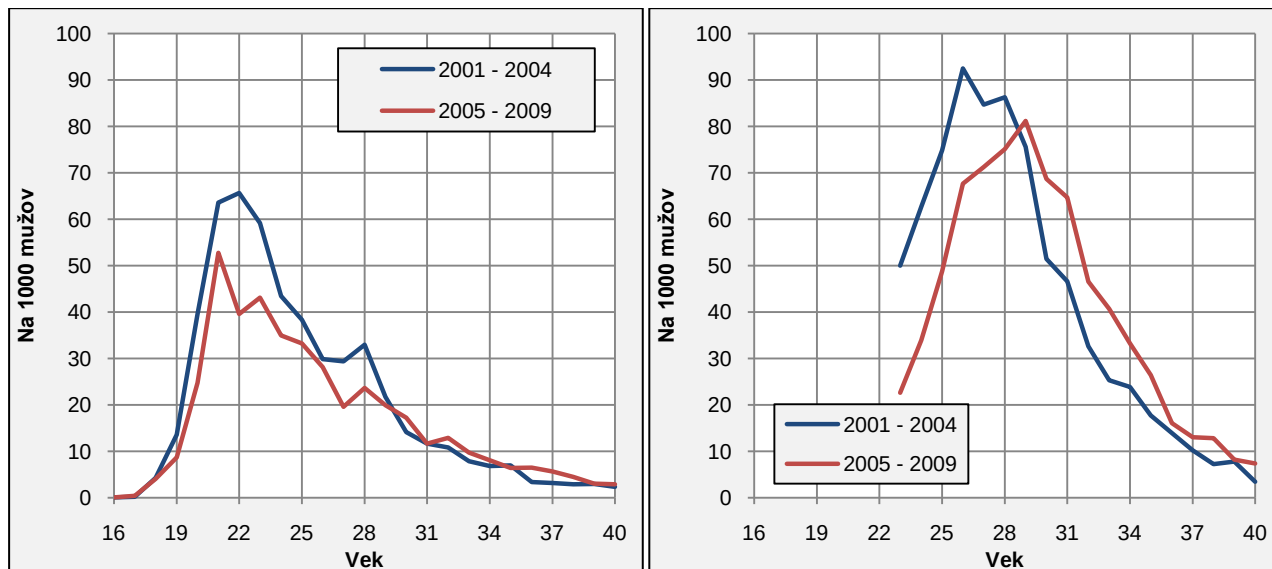
Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autor

Zrýchľovanie rastu priemerného veku pri prvom sobáší u mužov a žien s vyšším vzdelaním s najväčšou pravdepodobnosťou znamená nástup rekuperačnej fázy, kedy dochádza k realizácii odložených sobášov do vyššieho veku. Tomuto vývoju nasvedčuje tiež nárast intenzity vstupov do prvého manželstva u mužov vo veku nad 29 rokov a u žien nad 26 rokov (grafy 4.5b, 4.6b). Na druhej strane u osôb s nižším vzdelaním zatiaľ nepozorujeme takmer žiadne zvyšovanie mier sobášnosti vo vyššom veku. Na miernom náraste priemerného veku pri prvom sobáší sa podieľa predovšetkým pokles intenzity vstupov do manželstva v mladších vekových skupinách (grafy 4.5a, 4.6a).

O tom, že slobodné osoby s vyšším vzdelaním čoraz častejšie uzatvárajú manželstvo vo vyššom veku, svedčí aj podiel vekových skupín vo veku nad 30 rokov na celkovej intenzite prvosobášnosti. Kým v rokoch 2001 – 2004 sa u mužov s vysokoškolským vzdelaním podieľala na jednej tretine celkovej sobášnosti slobodných, v druhom sledovanom období rokov 2005 – 2009 to bolo už vo viac ako 47 %. Výrazne tiež vzrástla váha sobášov nad 30 rokov aj v prípade mužov s maturitou, kde v rokoch 2005 – 2009 tvorila už takmer 42 % z celkovej intenzity sobášnosti tejto vzdelanostnej skupiny.

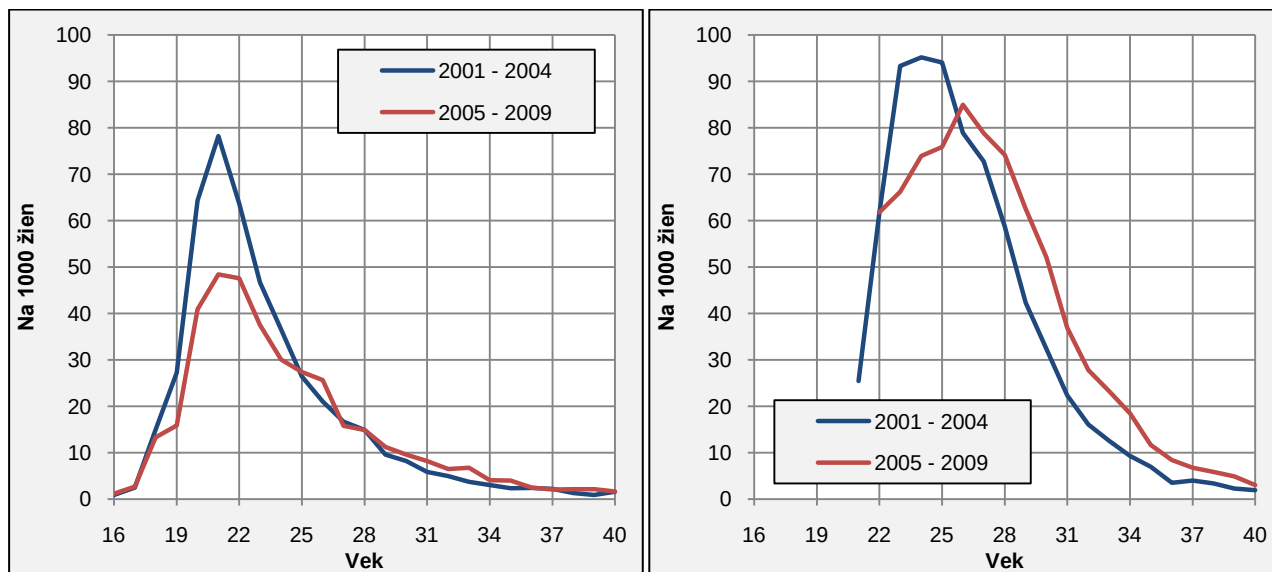
Podobne sa zvýšilo zastúpenie intenzity sobášnosti vekových skupín 28 a viac rokov u absolventiek vysokých škôl z 31,5 % na 45 %. V prípade žien s úplným stredoškolským vzdelaním bola v rokoch 2005 – 2009 už viac ako tretina sobášov realizovaná vo veku 28 a viac rokov.

Graf 4.5a,b: Vývoj mier sobášnosti slobodných mužov so základným (a) a vysokoškolským (b) vzdelaním podľa veku v rokoch 2001 – 2004 a 2005 – 2009



Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autor

Graf 4.6a,b: Vývoj mier sobášnosti slobodných žien so základným (a) a vysokoškolským (b) vzdelaním podľa veku v rokoch 2001 – 2004 a 2005 – 2009



Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autor

Štúdium a život v manželstve sú pre mladých ľudí len ťažko zlučiteľné

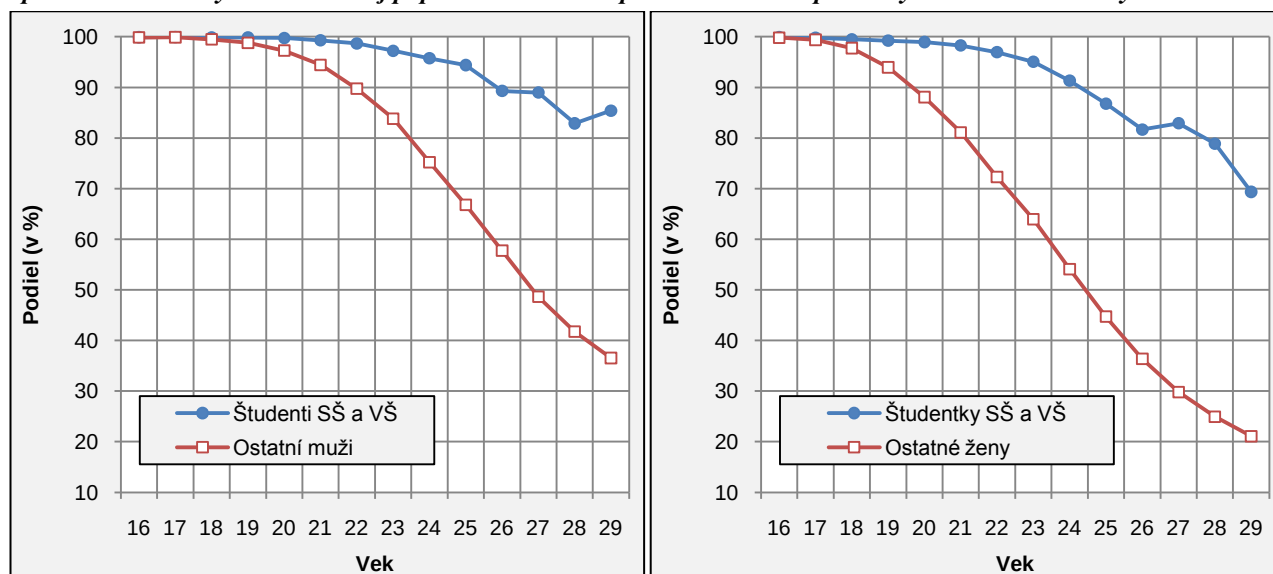
Viacere štúdie zo zahraničia (napr. Hamplová 2003a, Rindfuss, Brauner-Otto 2008, Kantorová 2004) poukazujú na skutočnosť, že príprava na povolanie predovšetkým v podobe vzdelávania a štúdia na strednej, resp. vysokej škole predstavuje dôležitý faktor ovplyvňujúci časovanie vstupov do manželstva a rodičovstva. Práve v dynamickom rozmachu a rozšírení participácie na dlhšom vzdelávaní u mužov a najmä žien na Slovensku môžeme nájsť jeden z významných prvkov odkladania jednotlivých životných tranzícií do vyššieho veku, sobáš a materstvo nevynímajúc.

Štúdium zabraňuje vstúpiť do manželstva (Carmichael 1995) nielen kvôli tomu, že študujúce osoby sú často ekonomicky závislé od orientačnej rodiny, nemajú vytvorené priestorové podmienky na spolužitie, vlastnú domácnosť apod., ale významnú úlohu zohrávajú aj normatívne očakávania, ktoré spájajú dospelosť a teda aj osamostatnenie sa od rodičov po ekonomickej a rezidenčnej stránke s ukončením vzdelávania, resp. určitého stupňa vzdelávacieho systému

(Blossfeld a Huinink 1991). Okrem ekonomickej stránky vecí, v podobe chýbajúcich financií, ktoré by umožňovali študentom denného štúdia vytvárať vlastnú domácnosť, existuje tiež normatívny tlak, ktorý hovorí, že je najprv potrebné ukončiť školu (Potančoková 2009a).

Ukazuje sa, že osoby, ktoré študujú na strednej alebo na vysokej škole, v porovnaní so všetkými mužmi a ženami výrazne menej často uzatvárajú manželstvo. Dokazujú to podiely slobodných mužov a žien v závislosti od veku a participácie na vysokej resp. strednej škole. Ako jasne vyplýva z grafov 4.8a,b, štúdium, sobáš a následne život v manželstve predstavujú u mladých osôb dve nezlučiteľné fázy ich životných dráh, čo potvrdzuje predpoklad o vplyve expanzie vysokoškolského a úplného stredoškolského vzdelávania na časovanie sobášnosti na Slovensku.

Graf 4.7a,b: Podiel slobodných mužov (a) a žien (b) študujúcich na strednej (SŠ) a vysokej škole (VŠ) v porovnaní s podielom slobodných osôb v celej populácii Slovenska príslušného veku podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2001



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SODB 2001; výpočty autor

Na štúdium ako na významnú prekážku v procese vstupovania do manželstva upozornil tiež výskum Matulníka, Ritomského a Pastora (2004). Len necelé 4 % respondentov uviedli, že by sa chceli oženiť / vydať v blízkej budúcnosti počas štúdia na vysokej škole, pričom viac ako rok po skončení štúdia plánovalo založiť rodinu až takmer 63 % respondentov.¹²

Rozdiely v intenzite a časovaní sobášnosti podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania sa v konečnom dôsledku premietajú do zloženia osôb podľa rodinného stavu a veku a najmä v zastúpení slobodných mužov a žien. Vzhľadom na skorší vstup do prvého manželstva u osôb, ktoré dosahujú len základné vzdelanie, prípadne stredné bez maturity, a u ktorých tak nie je ďalšie vzdelávanie prekážkou pre sobáš, sa podiel slobodných osôb výraznejšie znižuje už v najmladších vekových skupinách.

Podľa výsledkov sčítania 2001 bol vo veku 23 rokov u mužov, ktorí uviedli neúplné stredoškolské alebo len základné vzdelanie, podiel slobodných osôb predstavoval približne tri štvrtiny z populačného ročníka. U mužov s úplným stredoškolským vzdelaním sa podiel slobodných pohyboval na úrovni 88 % a v prípade absolventov vysokých škôl to bolo 95 %. Ešte výraznejšie klesalo s vekom v najmladších vekových skupinách zastúpenie slobodných žien s nízkym vzdelaním. Vo veku 23 rokov ženy, ktoré získali stredoškolské vzdelanie bez maturity sa vo viac ako 50 % prípadov už aspoň raz vydali. U žien len so základným vzdelaním to bolo približne v 44 %. Naproti tomu podiel slobodných vysokoškoláčok nad úrovňou 50 % zostal až do 27 rokov.

4.2 SOBÁŠNOSŤ ROZVEDENÝCH A OVDOVENÝCH OSÔB

Analýza sobášnosti rozvedených a ovdovených mužov a žien potvrdila, že v populácii Slovenska existujú aj z pohľadu opakovaných vstupov do manželstva pomerne významné rozdiely medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami.

¹² Respondenti odpovedali na otázku: Chcete si v budúcnosti založiť rodinu, oženiť sa, vydať sa? Ak áno, kedy by ste to chceli urobiť, resp. kedy by to bolo pre Vás ideálne? Vyberať mohli z nasledujúcich odpovedí: 1. Áno, v blízkej budúcnosti, najneskôr do roka. 2. Áno, počas môjho štúdia, ale neskôr ako rok. 3. Áno, krátko po tom, ako doštudujem, do roka. 4. Neskôr. 5. Nie, vôbec sa nechcem oženiť / vydať. 6. Nevieam

Najčastejšie vstupujú do opakovaných manželstiev muži a ženy s vysokoškolským vzdelaním

Podľa údajov z tab. 4.3 je zrejmé, že najvyššiu intenzitu sobášnosti majú rozvedené a ovdovené osoby s vysokoškolským vzdelaním. Celkovo najmenšiu šancu opakovane vstúpiť do manželstva dosahujú muži i ženy, ktoré získali nanajvýš základné vzdelanie. V prípade sobášov druhého a vyššieho poradia jednoznačne platí v populácii Slovenska tendencia, kde s vyšším vzdelaním rastie aj pravdepodobnosť, že sa osoba opätovne vydá alebo oženi.

Tab. 4.3: Miery opakovanej sobášnosti mužov a žien podľa najvyššieho stupňa dosiahnutého vzdelania v rokoch 2001 – 2009

Vek	Základné		Stredné bez maturity		Stredné s maturitou		Vysokoškolské	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
20 – 24	0,3	1,0	0,2	1,0	0,1	0,3	0,1	0,3
25 – 29	1,5	2,4	1,3	2,5	1,3	2,7	0,7	1,3
30 – 34	2,4	2,6	2,4	2,9	3,9	3,9	4,1	3,9
35 – 39	2,3	3,0	2,5	2,2	4,7	3,0	6,3	3,8
40 – 44	2,0	2,4	1,6	1,5	3,9	2,1	5,0	2,3
45 – 49	1,9	1,8	1,4	1,3	3,1	1,8	4,1	1,6
50 – 54	1,6	1,1	1,2	1,0	2,5	1,4	3,5	1,2
Spolu	0,7	1,0	1,5	1,8	2,3	2,0	3,5	2,1

Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autor

Okrem toho je tiež zaujímavé zistenie, že u osôb s vyšším vzdelaním (aspoň úplným stredoškolským) platí, že častejšie do opakovaných manželstiev vstupujú muži, kým u osôb s nižším vzdelaním (základné, stredné bez maturity) majú väčšiu šancu vydaja ženy.

Určité rozdiely sú aj v časovaní maximálnych hodnôt intenzity sobášnosti rozvedených a ovdovených mužov a žien podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania. Tie sú predovšetkým výsledkom odlišného nastavenia vstupov do prvého manželstva a tým aj časovania prípadných rozvodov týchto manželstiev. Kým u mužov so základným vzdelaním vrchol opakovanej sobášnosti bol vo veku 30 – 34 rokov, u absolventov vysokých škôl to bolo vo veku 35 – 39 rokov. Priemerný vek pri sobáši druhého a vyššieho poradia sa u mužov s nanajvýš základným vzdelaním pohyboval v rokoch 2001 – 2009 na úrovni približne 39,3 roka a u mužov s vysokoškolským vzdelaním 41,3 roka.¹³

Podobná situácia bola aj u rozvedených a ovdovených žien. Priemerný vek pri opakovanom vydaní mali najvyšší absolventky vysokých škôl (38,3 roku), kým ženy s nematuritným stredoškolským odborom v prípade ďalšieho sobáša mali priemerne 36,1 roku.¹⁴ Z pohľadu rozloženia maximálnych hodnôt intenzity opakovanej sobášnosti sa však už také výrazné rozdiely neprejavili ako v prípade mužov. Najvyššiu intenzitu sobášnosti dosahovali rozvedené a ovdovené ženy vo veku 35 – 39, resp. 30 – 34 rokov.

4.3 PODIEL SLOBODNÝCH PODĽA VÝSLEDKOV SČÍTANIA OBYVATEĽOV 2001

Okrem údajov zo štatistických hlásení o prirodzenom pohybe obyvateľstva je pri diferenčnej analýze sobášnosti podľa najvyššieho vzdelania možné použiť aj dáta zo sčítania obyvateľov 2001. Údaje o rodinnom stave, veku (príp. generácii), pohlavia a najvyššieho dosiahnutého vzdelania umožňujú do určitej miery hodnotiť efekt sobášneho správania jednotlivých vzdelanostných skupín na ich zloženie podľa rodinného stavu. Výsledkom rozdielnej intenzity a časovania sobášnosti jednotlivých vzdelanostných skupín sú potom rozdiely v zastúpení osôb, ktoré aspoň raz vstúpili do manželstva, resp. zostali naďalej slobodné v určitom veku.¹⁵

Najčastejšie zostávajú trvalo slobodní muži so základným vzdelaním

Aj napriek skoršiemu uzatváraníu sobášov u mužov a žien s nižším vzdelaním podľa výsledkov sčítania 2001 neplatilo, že vo vyššom veku zostáva slobodných osôb menej, ako je tomu v prípade vzdelanejších mužov a žien, ktorí vstupujú do manželstva neskôr. Práve rozdielna intenzita sobášnosti slobodných osôb podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania zohráva kľúčovú úlohu pri celkovom rozsahu procesu sobášnosti. Uvedené disproporcie sa najvýraznejšie prejavujú v mužskej časti populácie. Podiel slobodných mužov s vysokoškolským vzdelaním vo veku nad 45 rokov je

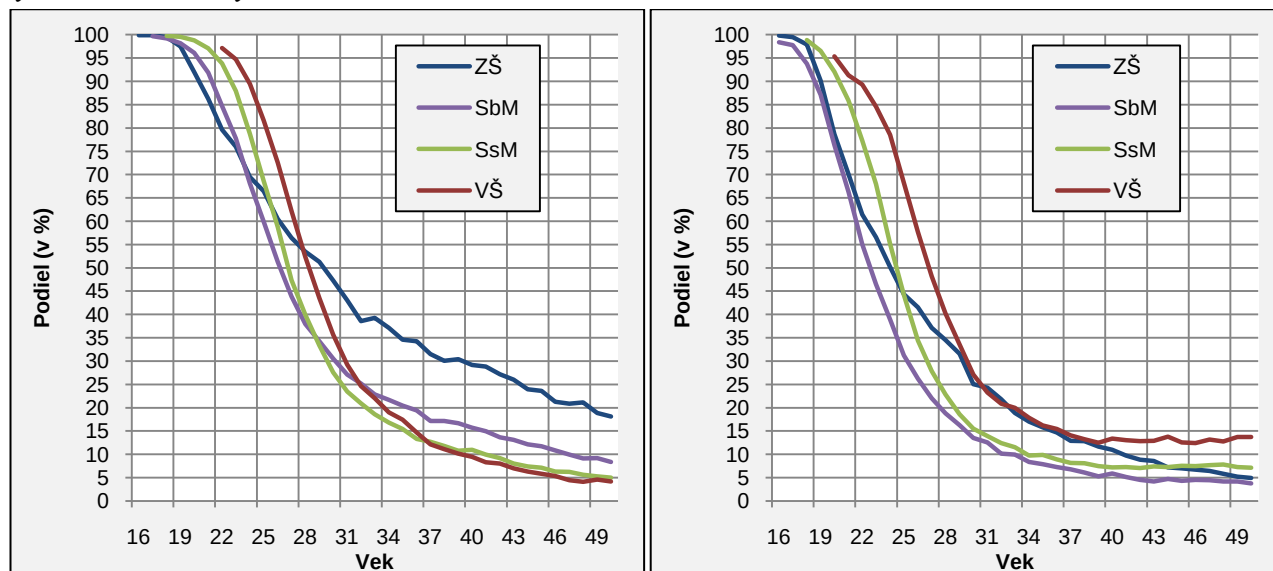
¹³ Muži s nematuritnými odbormi strednej školy vstupovali do opakovaného manželstva priemerne v 38,8 rokoch a muži s maturitou v 40,3 rokoch.

¹⁴ Ženy s nanajvýš základným vzdelaním sa opakovane vydávali priemerne v 37 rokoch a s úplným stredoškolským vzdelaním v 37,3 rokoch.

¹⁵ Vzhľadom na statický charakter sčítania obyvateľov je tento pohľad čiastočne skreslený, pretože zobrazuje až výslednú štruktúru k rozhodujúcemu okamihu cenzu a neumožňuje tak sledovať priebeh jednotlivých životných tranzícií. V prípade, že osoba so základným vzdelaním v intercenzálnom období vstúpi do manželstva a do dňa sčítania, absolvuje ešte strednú školu, v cenzu bude vykazovaná už v tejto vzdelanostnej skupine, pričom samotná udalosť sobáša sa odohrála ešte v skupine osôb so základným vzdelaním.

nižší ako 5 %. Vo veku 50 rokov predstavovali slobodní vysokoškooláci len približne 4,2 % z celkového počtu osôb príslušného veku a vzdelania. Naproti tomu slobodní muži so základným vzdelaním tvoria vo vekovej skupine 40 – 44 rokov takmer štvrtinu osôb. Na konci reprodukčného obdobia vo veku 49 a 50 rokov ich podiel predstavoval viac ako 18 %. Vyššiu váhu v porovnaní s vysokoškoolákmi a mužmi s úplným stredoškolským vzdelaním majú slobodní muži, ktorí dosiahli neúplné stredoškolské vzdelanie. Ich podiel klesal od necelých 16 % vo veku 40 rokov na viac ako 8 % na konci reprodukčného obdobia vo veku 50 rokov.

Graf 4.8a,b: Podiel slobodných mužov (a) a žien (b) podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2001



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SODB 2001; výpočty autor

Ženy s vysokoškolským vzdelaním zostávajú vo vyššom veku častejšie trvalo slobodné

Opačná situácia bola podľa údajov zo sčítania 2001 v ženskej časti populácie, a to najmä v prípade absolventiek vysokých škôl, ktoré častejšie zostávali slobodné aj na konci reprodukčného obdobia. Podiel slobodných žien s vysokoškolským vzdelaním podľa údajov zo sčítania 2001 vo veku 37 – 50 rokov zostal stabilne na 12,5 – 14 %. Z tohto pohľadu je zaujímavý vývoj zastúpenia slobodných žien v skupine osôb so základným vzdelaním a stredným bez maturity.

Kým podiel slobodných žien s neúplným stredoškolským vzdelaním bol v podstate na celom sledovanom vekovom spektre najnižší, podiel slobodných osôb u žien len so základným vzdelaním sa vyvíjal nejednoznačne. Podiel slobodných žien, ktoré dosiahli len základné vzdelanie vzhľadom na rozdielne časovanie sobášnosti v porovnaní s ostatnými vzdelanostnými skupinami v mladších vekových skupinách prudko klesá. Tento pokles však bol približne od 22. roku veku mierne zabrzdený. Výsledkom nižšej intenzity poklesu podielu slobodných žien a zvýšenia dynamiky vstupovania žien s úplným stredoškolským a neskôr aj vysokoškolským vzdelaním dochádza k situácii, kedy približne od 25. roku života je podiel slobodných žien s maturitou nižší ako v prípade skupiny žien len so základným vzdelaním. Váha slobodných žien so základným a vysokoškolským vzdelaním sa vyrovnáva približne vo veku 29 rokov, aby až vo vyšších vekových skupinách zastúpenie slobodných žien so základným vzdelaním opätovne výraznejšie klesalo až na úroveň 5 %.

Otázkou zostáva, čo ovplyvňuje takto špecifický vývoj a celkové rozdiely medzi ženami so základným vzdelaním a ženami, ktoré dosiahli vyššie vzdelanie. Podiel slobodných žien s vysokoškolským vzdelaním (a tiež s úplným stredoškolským) podľa veku v mladších vekových skupinách ovplyvňuje ich špecifická situácia po skončení vzdelávania a tiež systém hodnôt, noriem a vzorcov reprodukčného správania, ktoré na jednej strane získavali vo svojej orientačnej rodine v procese socializácie, a najmä v rámci svojich vrstovníckych skupín.

Práve snaha o uplatnenie sa na trhu práce, budovanie určitého ekonomického postavenia spolu s riešením otázok spojených s problematikou spolužitia s partnerom v jednej domácnosti prináša okrem samotného štúdia ďalšie odkladanie vstupu do manželstva do vyššieho veku a tým aj vyšší podiel slobodných osôb. Osoby s vyšším vzdelaním majú väčšiu tendenciu jednotlivé kroky svojich životných dráh plánovať a otvárať nové míľniky až po završení určitých v hierarchii predchádzajúcich fáz. Okrem toho na Slovensku dlhodobo existuje a čoraz viac sa prehľbuje vzdelanostná homogenita manželských párov. Preto osoby s vysokoškolským vzdelaním mohli mať v určitých (najmä starších)

generáciách vzhľadom na štruktúru populácie Slovenska podľa dosiahnutého vzdelania problém nájst' vhodného životného partnera.

Vstup do manželstva predstavuje len jednu časť z veľkej skupiny životných tranzícií, ktoré je potrebné chápať ako systém na seba nadväzujúcich entít. Odkladanie manželstva do vyššieho veku (môže aj nemusí) súvisieť s odkladaním ďalších životných fáz, ako je dosiahnutie vzdelania, kvalifikácie, nadobudnutie nezávislosti od orientačnej rodiny (najmä finančnej), získanie rezidenčnej nezávislosti, uplatnenie sa na trhu práce, stabilizácia pracovného miesta, nadobudnutie určitého finančného príjmu, získanie určitej pozície v práci a podobne (Potančoková 2009b).¹⁶

Predovšetkým v dôsledku rozdielnych noriem a hodnôt, ktoré okrem iného aj podmieňujú nezlučiteľnosť štúdia a začiatku manželského a rodičovského života dochádza u osôb, ktoré participujú na vyšších stupňoch vzdelávania k odsunu začiatku a konca jednotlivých životných tranzícií do vyššieho veku v porovnaní s osobami, ktoré svoje vzdelanostné dráhy a tým aj ďalšie tranzície už ukončili (resp. mohli ukončiť) v mladšom veku.

Preto nemôže prekvapovať, že v mladších vekových skupinách bol podiel slobodných žien (i mužov) s vyšším vzdelaním výrazne vyšší, ako tomu bolo u osôb s nižším vzdelaním. Ako však ukazujú grafy 4.9a,b, po prekročení určitej vekovej hranice dochádza aj medzi osobami s vyšším vzdelaním k pomerne dynamickému poklesu zastúpenia slobodných mužov a žien. Napríklad medzi vekom 23 – 26 rokov sa u žien s úplným stredoškolským vzdelaním podiel slobodných žien znížil o 43 % a u absolventiek vysokých škôl medzi 25. a 28. rokom života o takmer 39 %.

Priebeh podielu slobodných žien so základným vzdelaním v závislosti od veku môže ovplyvňovať niekoľko skutočností. Prudký pokles v mladom veku je podmienený predovšetkým odlišným časovaním a tým aj vysokou intenzitou sobášnosti slobodných. Veľká časť žien so základným vzdelaním uzavrie manželstvo do 25. rokov veku. Skorý sobáš u žien s nízkym vzdelaním plne korešponduje s predpokladmi teórie Oppenheimerovej (napr. 1988). Podľa nej ženy, ktoré nemajú profesijné ambície, majú nízky socioekonomický status a na sobášnom trhu si stanovili relatívne skromný nárok na partnerov status, si uvedomujú, že nesmú dlho vyberať partnera, pretože ich hlavné devízy v podobe napr. zdravia, krásy, sexuálnej atraktivity, tradičnej ženskej submisivity, orientácie na materstvo a pod. sa s vekom devalvujú (Možný 1999 a 2006). Okrem toho tieto ženy často pochádzajú z prostredia, kde skorý vek sobáša a materstva predstavujú dôležitú životnú stratégiu mladých žien a sú plne v súlade s normami a hodnotami nielen orientačnej rodiny, ale tiež širšieho okolia a vrstovnickej skupiny, v ktorej vyrastajú.

Na druhej strane však na grafe 4.8b vidieť, že aj napriek skorým vstupom do manželstva u žien so základným vzdelaním po 25 rokoch veku zostáva naďalej pomerne početná skupina slobodných žien, ktorá sa v nasledujúcich vekových skupinách len pomaly znižuje. Bez hlbšej analýzy sobášneho správania sa môžeme len domnievať, prečo aj napriek vysokej intenzite sobášnosti v mladšom veku zostáva vo veku 25 – 40 rokov pomerne významný podiel žien so základným vzdelaním stále slobodných a až vo veku nad 40. rokov opätovne klesá. Vzhľadom na skutočnosť, že ide o rozdielne generácie ponúka sa vysvetlenie odlišného sobášneho správania. Ženy pri sčítaní obyvateľov 2001 vo veku 40 – 50 rokov sa narodili približne v 50. – 60. rokoch a do manželstva pravdepodobne najčastejšie vstupovali približne v 70. – 80. rokoch. U tejto skupiny môžeme preto predpokladať, že sa riadila odlišným režimom sobášnosti, ktorý sa vyznačoval vysokou intenzitou a skorým časovaním, čoho výsledkom bolo, že do manželstva napokon vstúpilo viac ako 90 % osôb. Navyše je potrebné tiež zdôrazniť, že v populácii Slovenska dlhodobo registrujeme pomerne výraznú homogamiu sobášiacich sa párov z pohľadu najvyššieho dosiahnutého vzdelania. V súlade s rastúcou vzdelanostnou úrovňou preto pravdepodobne dochádza k situácii, že okruh eventuálnych partnerov pre ženy s nízkym vzdelaním sa postupne medzigeneračne znižuje. Výsledkom môže byť potom skutočnosť, že u mladších žien to nie je ani tak výsledok zmeny sobášneho správania, ako skôr dôsledok podmienok na sobášnom trhu, kde sú pre ne obmedzené možnosti výberu, resp. opačne, kde sú tieto ženy málo atraktívne a vyhľadávané. Okrem toho musíme počítať s tým, že pre veľkú časť žien s nízkym vzdelaním je nemanželské spolužitie spoločensky akceptovateľné. Po roku 1990 ich rozhodnutie vstupovať do manželstva navyše už nie je ovplyvňované rôznymi formami zvýhodnenia (napr. mladomanželské pôžičky) a v prostredí, ktoré je tolerantné voči dlhodobej (celoživotnej) kohabitácii nemajú v podstate dôvod vstupovať do manželstva.

Príčiny, prečo osoby s nízkym vzdelaním radšej zostávajú slobodné a nevstupujú do manželstva môžeme hľadať tiež v kvalite ich vzťahu. Vzhľadom na už spomínanú vysokú vzdelanostnú homogamiu, majú tieto osoby partnera s rovnako nízkym (alebo ešte nižším) kultúrnym kapitálom. S tým je spojený ich nepriaznivý socioekonomický status, často sú nezamestnaní prípadne ich príjem je nízky, čo z nich nečiní práve najpriateľnejšie a najvyhľadávanejšie objekty pre manželstvo. Okrem toho v prípade zamestnania často ide o prácu vyžadujúcu dlhodobú neprítomnosť v rodine (týždňovky a pod.). Ani tehotenstvo, prípadne narodenie dieťaťa (detí) nemusí byť pre tieto ženy potom dostatočným stimulom pre uzavretie manželstva (Hamplová, Řeháková 2006).

¹⁶ Obdobie života, v ktorom dochádza k ukončovaniu týchto životných tranzícií a jedinec získava spoločenský status samostatného a dospelého, dostala označenie postadolescencia (pozri napr. Bynner 2005; Vaskovics 2001).

5. ROZVODOVOSŤ

Jedným z dôležitých znakov populačného vývoja na Slovensku je v podstate dlhodobá sa zvyšujúca intenzita rozvodovosti, a to aj v posledných dvoch desaťročiach, kedy sme boli svedkami dynamických zmien v intenzite ostatných demografických procesov. Kým v prvej polovici 90. rokov sa hodnota úhrnnej rozvodovosti pohybovala na hladine 23 – 24 rozvodov zo 100 príslušných sobášov, v rokoch 2008 a 2009 už dosiahla takmer 41 % (Šprocha 2009a). Znamená to, že ak by sa zachovala jej intenzita a rozloženie podľa dĺžky trvania manželstva určitú dobu, potom by sa z celkového počtu uzavretých manželstiev priemerne rozviedlo až 41 % manželstiev. Postupný nárast a historicky najvyššia úroveň intenzity rozvodovosti navodzuje otázku, či podobne ako v prípade sobášnosti existujú tiež rozdiely medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami aj v procese rozvodovosti.

Zaujímavo sa z tohto pohľadu javia výsledky EVS 1999 a 2008, ktoré merali mieru ospravedlniteľnosti rozvodu v populácii Slovenska. Zdá sa, že dlhodobá najvýraznejšie protestujú proti tejto forme ukončenia manželstva osoby so základným vzdelaním. Celkovo viac ako 26 % mužov a 32 % žien so základným vzdelaním v roku 2008 uviedlo, že rozvod nie je možné ospravedlniť nikdy. Na druhej strane stáli osoby s vysokoškolským vzdelaním, u ktorých takmer tretina opýtaných u oboch pohlaví uviedla, že rozvod manželstva je možné ospravedlniť vždy.

Ako ukážeme nižšie, ani v tomto prípade sa deklarácia postojov a názorov na danú situáciu neprejavila aj v samotnom rozvode správaní. Častejší výskyt zamietavých odpovedí u osôb s nízkym vzdelaním môže byť výsledkom predchádzajúcich skúseností s touto formou ukončenia manželského spolužitia (či už ich vlastnou alebo ich rodičov) a v odpovediach tak častejšie rezonujú vlastné negatívne zážitky.

V súlade s teóriou racionálneho správania môžeme predpokladať, že najmenej často budú inklinovať k rozvodu manželstva tie osoby, ktoré by týmto správaním mohli ohroziť svoju pozíciu napríklad zhoršením finančnej a bytovej situácie, teda v takom manželstve, kde jedna z osôb je viac závislá na svojom partnerovi (resp. partnerke).

Na druhej strane rozvodom by mali častejšie riešiť manželské problémy tie osoby, ktoré sa vyznačujú nižšou mierou závislosti. Vzdelanejšie a ekonomicky nezávislejšie osoby by sa preto nemali obávať rozpadu nefungujúceho manželstva a snažiť sa ho naďalej udržiavať. Otázkou však zostáva, či tento na prvý pohľad pomerne logický predpoklad platí aj v realite.

Možný (1983) vo svojej práci zaoberajúcej sa rodinou vysokoškolsky vzdelaných manželov predpokladá, že najčastejšie sa problémy v manželskom živote prejavujú v rodinách, v ktorých sa partneri vyznačujú nízkym vzdelaním, nízkym platovým ohodnotením, nízkou kvalifikáciou a najjednoduchšou prácou. Zvýšený výskyt problémov však môžeme tiež očakávať na opačnom konci. V rámci dvojkariérových rodín sú manželia angažovaní v takých povolaniach, ktoré sa môžu stať spoľahlivou osou sociálnej sebaidentifikácie a ktoré vyžadujú kontinuálnu rekvalifikáciu, neustále sebavzdelávanie a vysokú pracovnú exponovanosť (Možný 1983). Rozdiely však oproti vyššie spomínaným rodinám s nízkym kultúrnym a socioekonomickým kapitálom spočívajú v latentnom prejave týchto problémov bez toho, aby sa častejšie prejavili navonok.¹⁷ Je to predovšetkým výsledok uplatnenia osobných vlastností týchto partnerov aj v rodinnom živote, ktorí menej často dovoľia, aby ich problémy prerástli až do neriešiteľného štádia. Okrem osobnostných faktorov im k tomu pomáha tiež ich finančná a s tým súvisiaca hmotná a bytová situácia, ktoré umožňujú v prípade ťažkostí využiť väčší priestor pre manévrovanie (Možný 1983).

Podľa McLanahanovej (2006) sa rozdiely medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami odrážajú aj na objeme kapitálu, ktorý môžu venovať svojim deťom. Tie deti, ktoré pochádzajú z prostredia vyznačujúceho sa vyšším kultúrnym a socioekonomickým kapitálom, ktorých matky sú vo väčšine prípadov zamestnané a majú dobre platenú prácu, sú osobnostne viac vyzretejšie a častejšie žijú v stabilnom vzťahu s biologickým otcom, ktorý sa navyše na ich výchovu spolupodieľa, sú výrazne zvýhodnené oproti deťom z rodín s nižším spoločenským statusom. V ich prípade je objem kapitálu, ktorý rodičia predávajú na svoje deti, výrazne nižší, matky majú horšie platené pracovné miesta, častejšie sú ohrozené nezamestnanosťou, vzťah s biologickým otcom je v mnohých prípadoch komplikovanejší. Deti sú častejšie vystavené riziku, že matka žije s ich otcom v kohabitácii, prípadne sú vychovávané len matkou. Okrem toho tieto ženy sú častejšie menej duševne vyzreté, deti majú v mladšom veku, čo sa tiež výraznou mierou podpisuje na rodičovskej starostlivosti a jej kvalite.¹⁸

Na druhej strane sa navyše ukázalo, že ani permanentná prítomnosť matky v domácnosti, v porovnaní so ženami pracovne exponovanými, nemusí byť automaticky zárukou dlhšieho času stráveného s deťmi. Zahraničné výskumy (napr. Bianchi 2000, Sandberg, Hofferth 2001 in McLanahan 2006) zistili, že aj keď ženy zostávajú v domácnosti

¹⁷ Reprezentatívny výskum Prokopca a Schüllera (1978) z druhej polovice 70. rokov napríklad poukázal, že čím vyššie vzdelanie mali rozvádajúce sa páry, tým dlhšie sa odhodlávali podať návrh na rozvod. (Možný 1983)

¹⁸ Napríklad štúdia Lamb, Tamis-LeMonda (Lamb, Tamis-LeMonda 2004, in McLanahan 2006) uvádza, že otcovia, ktorí nežijú spolu s deťmi, majú k nim slabší vzťah a podľa (Colemana 1988, Seltzera 1991 in McLanahan 2006) neprítomnosť otca zhoršuje deťom prístup k spoločenskému kapitálu. Výskum McLanahanovej (2006) navyše ukázal, že komplikovanejšie postavenie majú aj deti, ktorých rodičia žijú v nemanželskom súžití. Kvalita rodičovskej starostlivosti je v nich horšia, partnerské vzťahy sú krehkejšie a menej stabilné.

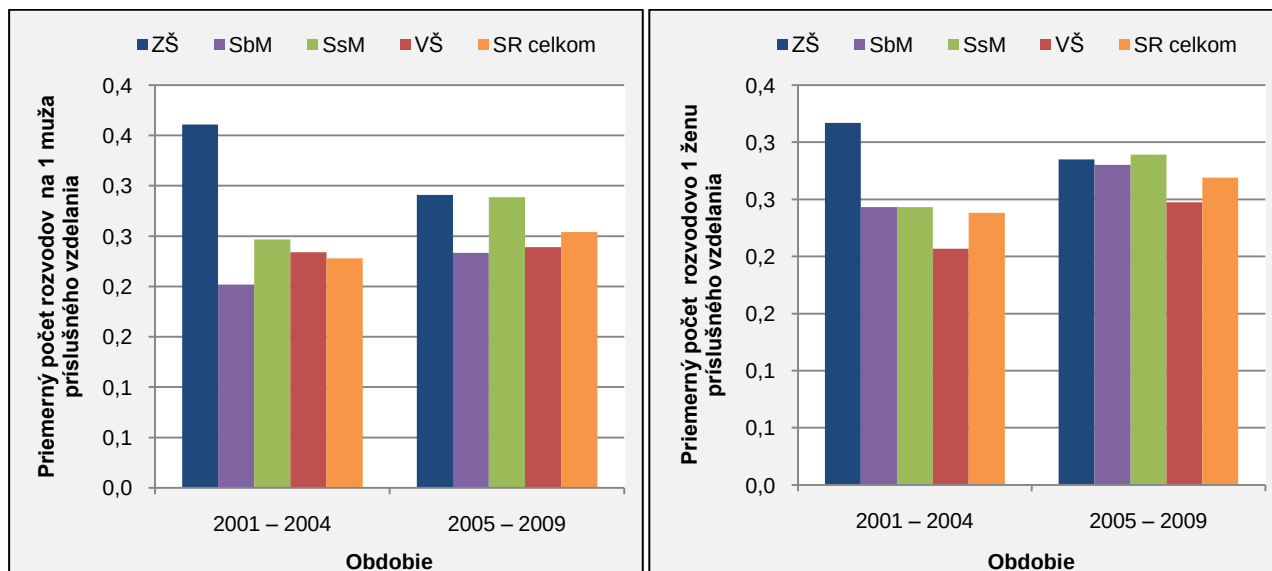
a trávia tu dvojnásobok času v porovnaní so zamestnanými ženami, veľkú časť z tohto času trávia inými aktivitami ako výchovou a hrami so svojimi deťmi. Čas strávený s deťmi tak nemusí byť ovplyvnený rozsahom zamestnanosti žien.

Výsledky našej analýzy zreteľne potvrdili, že na Slovensku existujú rozdiely v rozvodovom správaní osôb s odlišným dosiahnutým vzdelaním. V tomto kontexte však nie je možné jednoznačne povedať, či s rastúcim vzdelaním rastie alebo klesá intenzita rozvodovosti. Okrem toho sa ukázalo, že rozvodové správanie je tiež výrazne diferencované podľa pohlavia.¹⁹

Najvyššiu intenzitu rozvodovosti majú osoby so základným vzdelaním

V prípade, že budeme hodnotiť celkovú intenzitu rozvodovosti pomocou úhrnných mier rozvodovosti podľa veku, pohlavia a dosiahnutého vzdelania rozvádžajúcej sa osoby, potom môžeme povedať, že v oboch sledovaných obdobiach 2001 – 2004 a 2005 – 2009 mali u mužov a žien najvyššiu intenzitu rozvodovosti osoby so základným vzdelaním. Naopak najnižší priemerný počet rozvodov na jedného muža, resp. ženu pripadal na osoby s vysokoškolským vzdelaním. U osôb so stredoškolským vzdelaním použitý indikátor signalizuje, že častejšie by sa rozvádžali muži a ženy s úplným stredoškolským vzdelaním ako osoby, ktoré mali stredoškolské vzdelanie bez maturity. Z pohľadu vývoja intenzít je vidieť medzi sledovanými obdobiami u osôb so základným vzdelaním mierny pokles, kým u ostatných vzdelanostných skupín sledujeme nárast intenzity rozvodovosti. Detailnejšia analýza jednotlivých období je vzhľadom na početnosť a charakter vstupných údajov pomerne problematická, preto sa v ďalšej časti budeme venovať len prímerom za celé sledované obdobie rokov 2001 – 2009.

Graf 5.1a,b: Úhrnná rozvodovosť mužov (a) a žien (b) podľa najvyššieho dosiahnutého stupňa vzdelania v rokoch 2001 – 2004 a 2005 – 2009



Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autor

Vyššie riziko rozvodovosti vykazovali muži so základným vzdelaním v podstate na celom intervale reprodukčného veku. Najvýraznejšie rozdiely oproti ostatným vzdelanostným skupinám je možné vidieť vo veku 25 – 39 rokov (grafy 5.2a,b). V ďalších vzdelanostných skupinách rozdiely v intenzite rozvodovosti vo veľkej miere záviseli od veku osoby. V mladšom veku sa častejšie rozvádžali muži, ktorí absolvovali strednú školu bez maturity, no približne od vekovej skupiny 25 – 29 rokov boli vyššiemu riziku rozvodu vystavené osoby s úplným stredoškolským vzdelaním. Dlhodobu najnižšiu rozvodovosť vykazovali muži s vysokoškolským vzdelaním. V podstate až vo veku nad 40 rokov sa úroveň rozvodovosti vyrovnala s ostatnými vzdelanostnými skupinami. Výnimku predstavovali muži s neúplným stredoškolským vzdelaním, ktorí sa v tomto veku už vyznačovali najnižšou intenzitou rozvodovosti.

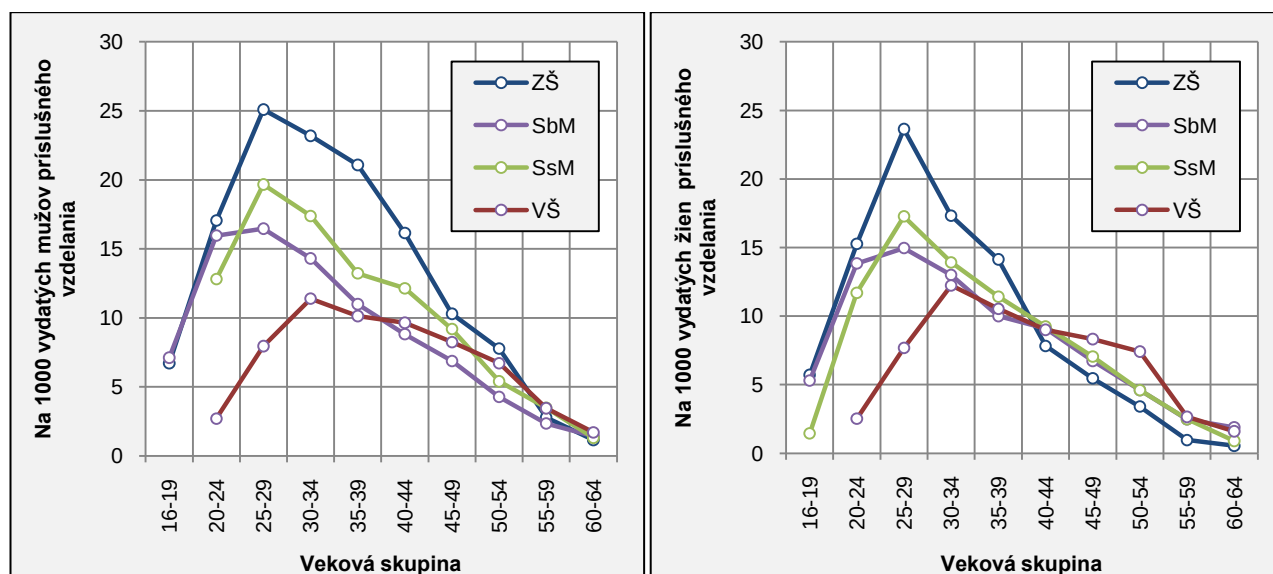
Vo vyššom veku sa najčastejšie rozvádžajú osoby s vysokoškolským vzdelaním

V ženskej časti populácie bol priebeh mier rozvodovosti medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami viac menej podobný. Určitým rozdielom je, že približne od veku 40 rokov majú najnižšiu intenzitu rozvodovosti ženy s najnižším

¹⁹ Okrem toho je zrejmé, že rozdiely v intenzite rozvodovosti v rámci jednotlivých vzdelanostných skupín by sme našli aj pri použití ďalších triediacich znakov, ako je napríklad vek vstupu do manželstva, dĺžka trvania manželstva alebo prítomnosť maloletých detí. Okrem toho je veľmi dôležitým znakom tiež miera vzdelanostnej homogenie manželov. Vzhľadom na dostupnosť údajov a prácu s nimi sme sa v našej analýze obmedzili len na vek, pohlavie a najvyššie dosiahnuté vzdelanie rozvádžajúcich sa osôb.

vzdelaním, kým vysokoškolsky vzdelané ženy majú naopak najvyššie riziko rozvodu spomedzi všetkých vzdelanostných skupín.

Graf 5.2a,b: Čisté miery rozvodovosti ženatých mužov (a) a vydatých žien (b) podľa veku a vzdelania na Slovensku v roku 2001



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SODB 2001; výpočty autor

Veľmi podobné rozloženie intenzít rozvodovosti ponúkajú aj grafy 5.3a,b, ktoré sú založené na vekovo-špecifických mierach rozvodovosti podľa výšky dosiahnutého vzdelania bez prihliadnutia na rodinný stav osoby pre obdobie rokov 2001 – 2009.²⁰

Rozdiely v maximálnych hodnotách intenzity rozvodovosti vo veľkej miere súvisia predovšetkým s vekom vstupu do manželstva a rozložením ich rozvodov podľa dĺžky trvania manželstva.²¹ Najvyššiu intenzitu rozvodovosti majú preto muži s nízkym vzdelaním v mladšom veku, ako dôsledok skoršieho vstupu do manželstva a mierne vyššej pravdepodobnosti rozvodu v prvých rokoch od uzavretia manželstva. V prípade osôb s vyšším vzdelaním (najmä absolventov vysokých škôl) intenzita rozvodovosti dosahuje maximálnu úroveň vo veku nad 30 rokov. V tomto kontexte je treba spomenúť, že to nie je len výsledok odlišného časovania jednotlivých životných tranzícií, ale tiež možnosti a snahy riešiť prípadné krízové situácie. Môžeme predpokladať a štúdia (aj keď už staršieho dátá) Prokopca a Schüllera (1976) to potvrdzuje, že medzi manželstvami osôb s nízkym a vysokým vzdelaním z pohľadu riešenia manželských problémov prostredníctvom rozvodu existuje pomerne výrazný rozdiel v dĺžke časového intervalu, počas ktorého sa manželia snažia svoje nezhody vyriešiť.

V ženskej časti populácie sa síce podobne ako u mužov prejavuje v mladších vekových skupinách rovnaký gradient, kedy s výškou vzdelania klesá šanca rozvodu, no vo veku nad 30 rokov sme svedkami kulminácie mier rozvodovosti u absolventiek vysokých škôl nad úrovňou ostatných vzdelanostných skupín. Toto prvenstvo si vysokoškolsky vzdelané ženy v podstate ponechávajú až do konca reprodukčného veku, resp. do veku 65 rokov.

Rozloženie maximálnych hodnôt rozvodovosti v súvislosti s vekom rozvádžajúcej sa ženy má približne rovnaký priebeh ako u mužov. Menej vzdelané ženy vstupujú do manželstva skôr, ich šanca sa rozviesť v prvých rokoch

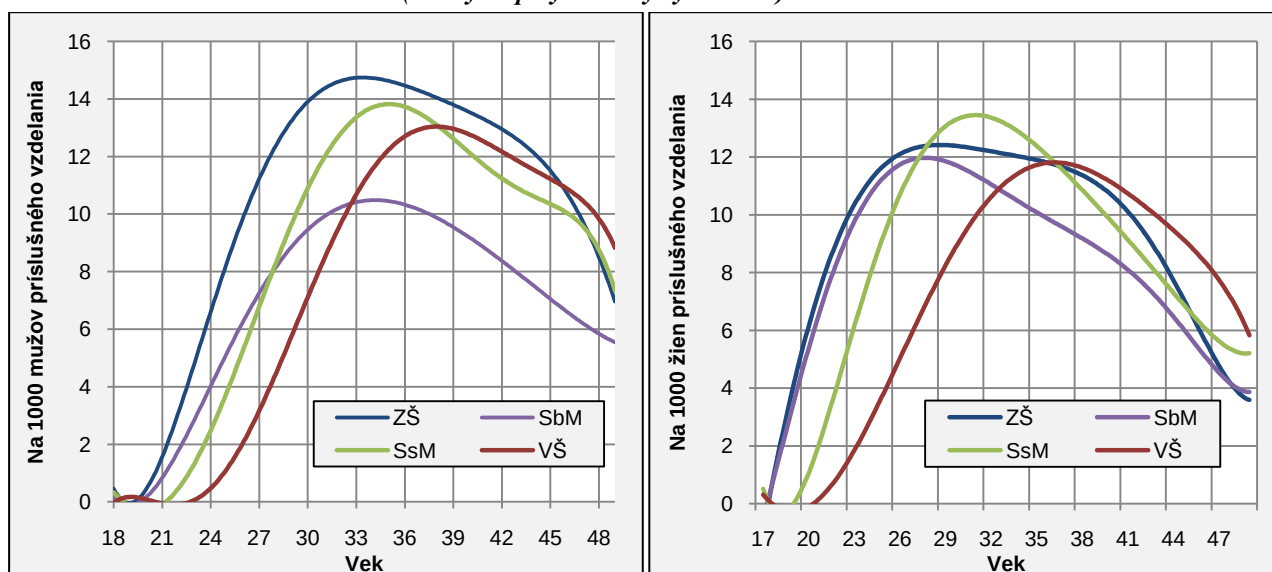
²⁰ Rozdiel medzi grafmi 5.2a,b a 5.3a,b spočíva v koncepcii výpočtu. Kým v prvej sérii grafov 5.2a,b boli čisté miery rozvodovosti počítané nielen vzhľadom k vzdelaniu rozvádžajúcich sa, ale aj k ich rodinnému stavu, čo umožnila kombinácia údajov zo sčítania 2001, v druhej sérii grafov 5.3a,b pre obdobie rokov 2001 – 2009 boli v menovateli len osoby podľa dosiahnutého vzdelania bez prihliadnutia na ich rodinný stav. Dôvody odlišného postupu spočívajú v dostupnosti a najmä kvalite vstupných údajov. V prvom prípade nám umožnilo výpočet už spomínané sčítanie a príslušné triedenie rozvodov v roku 2001 z bežnej evidencie obyvateľstva. V druhom prípade by pre rovnaký spôsob výpočtu bolo potrebné odhadnúť z VZPS 2001 – 2009 nielen štruktúru obyvateľstva podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania, veku, pohlavia ale súčasne tiež rodinného stavu. Čiastkové výpočty však ukázali, že miera chybovosti pri porovnaní získaných výsledkov a údajov zo sčítania 2001, by presiahla únosnú hranicu, a preto sme od tohto postupu upustili. Aj napriek tomu však obe série grafov ukazujú veľmi podobné výsledky, čo naznačuje ich slušnú výpovednú hodnotu.

²¹ Hlavnou príčinou, prečo bolo upustené od tejto v demografii štandardne využívannej metódy skúmania procesu rozvodovosti, bola skutočnosť, že štruktúra obyvateľstva podľa najvyššieho vzdelania prechádza na Slovensku v posledných dvoch desaťročiach veľmi dynamickými zmenami, čo by sa mohlo a pravdepodobne sa aj negatívne podpisuje pod kvalitu získaných výsledkov. Najväčším problémom je skutočnosť, že osoby vstupujúce do manželstva nemusia mať ešte uzavreté svoje vzdelanostné dráhy. To spôsobuje, že napríklad rozvedené manželstvá vysokoškolsky vzdelaných osôb po (x) rokoch manželstva sú síce previazané na uzavreté manželstvá vysokoškolákov pred (x) rokmi, no tento súbor nemusí a s najväčšou pravdepodobnosťou ani nezodpovedá kohorte rozvádžajúcich sa. Zvyšovanie vzdelanostnej úrovne môže mať za následok, že osoby, ktoré sa síce sobášili ako absolventi stredných škôl s maturitou, sa môžu rozvádzať ako vysokoškolsky vzdelaní.

Aj napriek týmto nedostatkom čiastkové výpočty ukázali, že osoby s nižším vzdelaním majú v prvých rokoch od uzavretia manželstva mierne vyššiu pravdepodobnosť jeho rozvodu, v porovnaní s osobami s vyšším dosiahnutým vzdelaním.

manželstva je o niečo vyššia, čo zodpovedá aj vyšším hodnotám rozvodovosti v mladšom veku. Naopak vzdelanejšie ženy sa vydávajú neskôr a svoje maximum rozvodovosti majú posunuté do vyššieho veku.

Graf 5.3a,b: Čisté miery rozvodovosti muža (a) a ženy (b) podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku v rokoch 2001 – 2009 (krivky sú polynomicky vyrovnané)

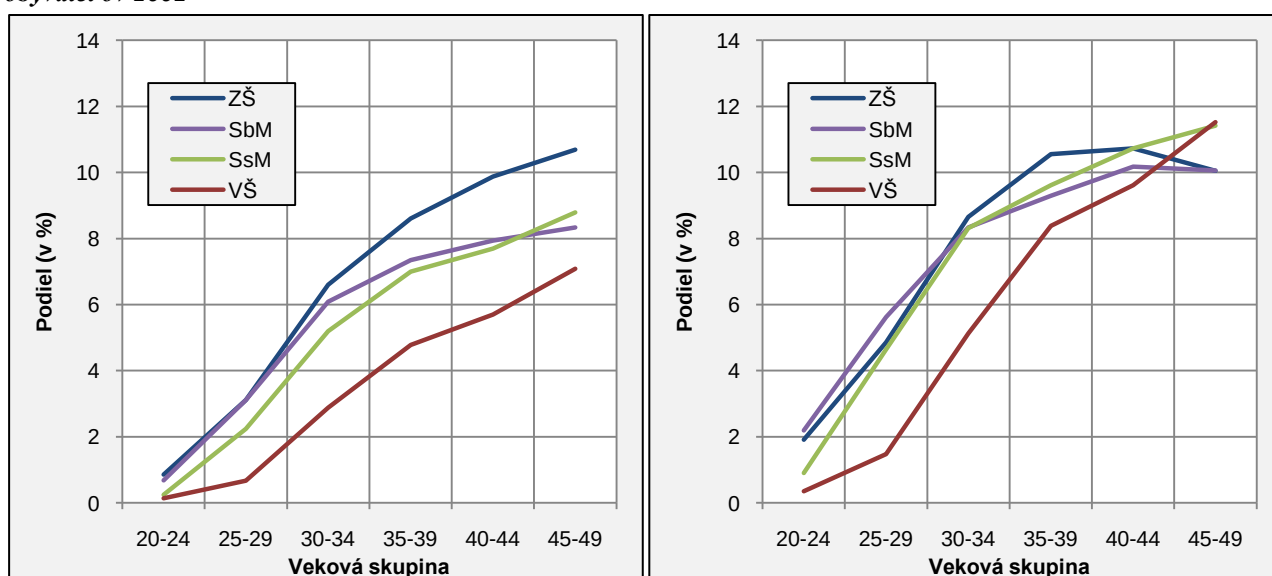


Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autor

Rozvodom častejšie prechádzajú osoby s nízkym vzdelaním

Špecifické postavenie osôb so základným vzdelaním a osôb, ktoré dosiahli vysokoškolské vzdelanie môžeme nepriamo z pohľadu rozvodovosti sledovať aj na základe výsledkov sčítania obyvateľov z roku 2001 na nasledujúcej sérii grafov 5.4a,b – 5.5a,b. Prvé dva grafy 5.4a,b zobrazujú podiel rozvedených podľa veku, pohlavia a dosiahnutého vzdelania v populácii Slovenska. Vyššia váha rozvedených (najmä u mužov) v prípade osôb so základným vzdelaním však nie je len výsledkom odlišného rozvodového správania, ale tiež dôsledkom predchádzajúcej sobášnosti (intenzity a časovania) a tiež miery, s akou tieto osoby vstupovali do opakovaných manželstiev. Podiel rozvedených v tomto prípade reprezentuje tú časť populácie Slovenska, ktorá do rozhodujúceho okamihu sčítania obyvateľov 2001 už raz vstúpila do manželstva, stihla sa rozviesť, ale ešte (už) nevstúpila do ďalšieho manželstva.

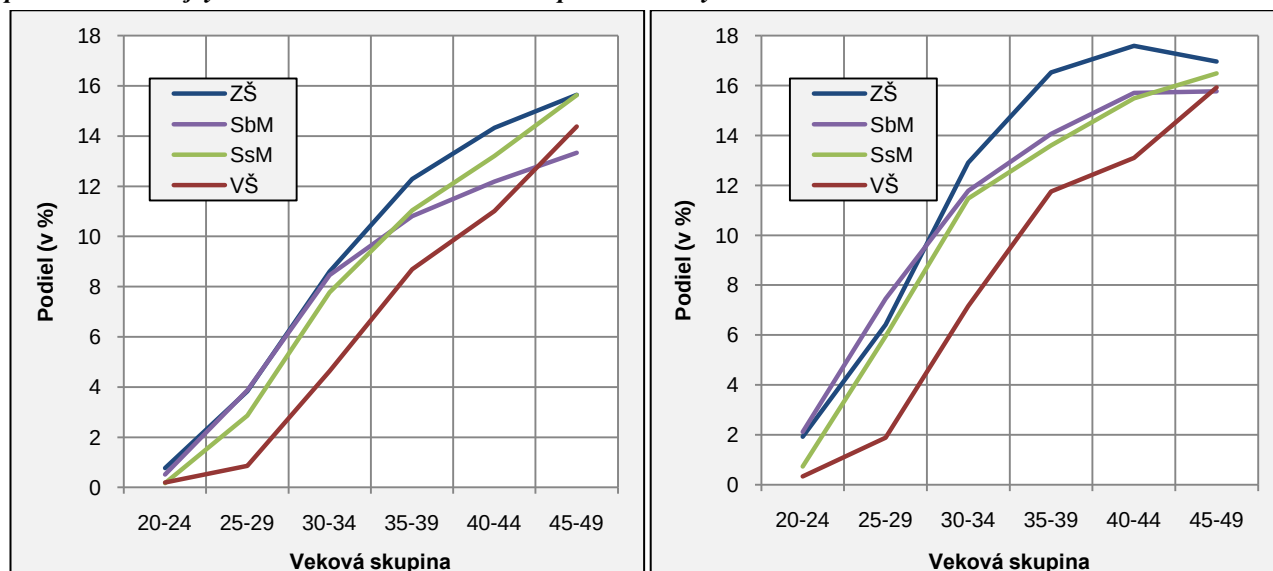
Graf 5.4a,b: Podiel rozvedených mužov a žien podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania pri sčítaní obyvateľov 2001



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SODB 2001; výpočty autor

Z tohto dôvodu boli zostavené ďalšie grafy 5.5a,b, kde sú zohľadnené aj osoby, ktoré do rozhodujúceho okamihu sčítania stihli opätovne uzavrieť manželstvo. Tieto grafy zobrazujú celkové zastúpenie osôb podľa veku, pohlavia a najvyššieho dosiahnutého vzdelania, ktoré si prešli rozvodovým konaním. Aj v tomto prípade je možné vo všeobecnosti vidieť pomerne výrazné rozdiely najmä medzi mužmi a ženami so základným a vysokoškolským vzdelaním. Môžeme preto povedať, že aj výsledky sčítania obyvateľov 2001 do určitej miery potvrdili, že muži i ženy s nízkym vzdelaním, ktorí vstúpili do manželstva, sú častejšie vystavení riziku rozvodu ako osoby, ktoré majú vysokoškolské vzdelanie.

Graf 5.5a,b: Podiel rozvedených mužov (a) a žien (b) a osôb žijúcich v manželstvách druhého a vyššieho poradia podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania pri sčítaní obyvateľov 2001



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SODB 2001; výpočty autor

Extrémne príčiny rozvodu najčastejšie uvádzajú osoby so základným vzdelaním

Dominantné postavenie z pohľadu príčin rozvodu má na Slovensku dlhodobo rozdielnosť pováh, názorov a záujmov, pričom váha tejto skupiny neustále narastá. V rokoch 2001 – 2009 u mužov i žien bola táto príčina deklarovaná u viac ako 60 % rozvádzajúcich sa manželstiev (Šprocha 2009b). Vysoká prevalencia kategórie rozdielnosť pováh, názorov a záujmov signalizuje stále častejšie pristúpenie k rozvodu po vzájomnej dohode oboch partnerov. Príčiny rozvodu tak prinášajú v podstate len orientačný pohľad do tejto problematiky. Určité rozdiely však môžeme vidieť v prevalencii extrémnych príčin medzi osobami, ktoré mali najvyššie dokončené vzdelanie základné, stredné bez maturity a medzi vysokoškolsky vzdelanou populáciou. Predovšetkým ide o zastúpenie extrémnych príčin rozvratu manželstva, akými je alkoholizmus, nevera, nezáujem o rodinu a tiež zlé zaobchádzanie a odsúdenie pre trestný čin. Ich váha bola v rokoch 2001 – 2009 zreteľne posunutá na stranu osôb s nižším stupňom vzdelania.

Tab. 5.1: Príčiny rozvodu na strane muža a ženy v rokoch 2001 – 2009 podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania

Príčina rozvodu	ZŠ	SbM	SsM	VŠ	ZŠ	SbM	SsM	VŠ
	Príčina na strane muža (v %)				Príčina na strane ženy (v %)			
0 súd nezistil zavinenie	3,3	3,0	2,5	1,8	20,5	19,8	15,8	12,1
1 neuvážené uzavretie manželstva	2,9	2,4	2,4	1,5	3,2	2,4	2,3	1,7
2 alkoholizmus	13,8	13,8	7,0	3,1	1,6	1,4	0,7	0,5
3 nevera	13,3	10,6	10,3	11,3	9,7	7,6	5,3	3,6
4 nezáujem o rodinu	8,8	6,5	5,0	3,6	4,2	2,6	2,1	1,7
5 zlé zaobchádzanie, odsúdenie pre trestný čin	3,0	2,2	1,2	0,6	0,4	0,1	0,1	0,1
6 rozdielnosť pováh, názorov a záujmov	47,3	53,6	64,2	71,6	47,0	53,3	63,0	70,5
7 zdravotné dôvody	0,3	0,3	0,3	0,3	0,6	0,4	0,4	0,3
8 sexuálne nezhody	0,6	0,5	0,5	0,5	0,6	0,5	0,5	0,5
9 ostatné príčiny	6,7	7,1	6,6	5,8	12,1	11,9	9,8	9,1
extrémne príčiny (2+3+4+5)	38,9	33,1	23,5	18,5	15,8	11,7	8,2	5,9

Zdroj údajov: ŠÚ SR; výpočty autor

6. PLODNOSŤ

Vzdelanie patrí k znakom, ktoré významne diferencujú reprodukčné správanie žien a to tak z hľadiska počtu narodených detí a veľkosti rodiny, načasovania materského štartu ako aj čo sa týka vzťahu medzi manželstvom a prokreáciou. Množstvo demografických štúdií sa zaoberá diferenciami v reprodukčnom správaní žien podľa vzdelania, a to aj z tých dôvodov, že tento znak je dostupný z rôznych zisťovaní, cenov aj iných zdrojov dát, na základe ktorých môžeme hodnotiť reprodukčné procesy. Jednotlivé dátové zdroje, ako aj analytické štúdie, sa líšia operacionalizáciou tejto premennej. V tejto analýze sa zameriame na hodnotenie rozdielov v prokreatívnom správaní žien na Slovensku z hľadiska najvyššieho dosiahnutého vzdelania, pretože používané údaje nám neumožňujú zohľadniť dĺžku štúdia alebo aktuálny status ženy z hľadiska participácie vo vzdelávacom systéme. Taktiež je potrebné upozorniť na fakt, že vzdelanie vstupuje do tejto analýzy ako statická premenná, čo prináša niekoľko problémov pri interpretácii výsledkov, a to najmä v prípade nižších vekových a vzdelanostných skupín. Nemôžeme totiž odlišiť tie ženy, ktoré si po nastaní demografickej udalosti ďalej zvyšovali vzdelanie²². Na jednej strane, zvyšovanie vzdelania pôsobí na odkladanie rodičovstva do vyššieho veku, čo dokazuje množstvo zahraničných štúdií, ale na druhej strane je potrebné zohľadniť aj opačnú kauzalitu, a síce vplyv skorého materstva na dosiahnuté vzdelanie. Neplánové tehotenstvo a skoré materstvo môžu spôsobiť predčasné ukončenie vzdelanostnej dráhy a zmenu vzdelanostných aspirácií v dôsledku problematickej harmonizácie rolí v rámci jednotlivých životných dráh. Výsledkom materstva v nízkom veku preto môže byť dosiahnutie nižšieho stupňa vzdelania. Tento vplyv skorého materstva na vzdelanostnú dráhu žien a stupeň najvyššieho dokončeného vzdelania platí nielen v prípade materstva -násťročných dievčat, ale aj v prípade starších žien (McElroy 1996 in Billari a Philipov 2003), a to najmä v prípade narodenia dieťaťa mimo manželský zväzok (Beutel 2000 in Billari a Philipov 2003).

Rozdiely v intenzite plodnosti a časovaní materstva sa u žien s rôznym stupňom vzdelania dajú predpokladať z viacerých dôvodov. Vzdelanie odráža mieru jedincom akumulovaného kultúrneho kapitálu (Bourdieu 1986) a má pozitívny vplyv na sociálny status a zväčša aj na finančný príjem. Klasické ekonomické teórie vysvetľujú nižší počet detí a odkladanie rodičovstva u žien s vyšším dosiahnutým vzdelaním pomocou nákladov stratených príležitostí. Priame náklady rodičovstva, investície akumulované prostredníctvom vzdelania a nadobúdania profesijných zručností počas štúdia a budovania profesijnej dráhy a stratené príležitosti v dôsledku materstva a dočasného opustenia trhu práce sa významne líšia u žien s rôznym stupňom dosiahnutého vzdelania. Ekonomicky aktívne ženy s vyšším vzdelaním a vlastným príjmom majú väčšiu šancu byť ekonomicky nezávislé, čo im otvára širšie možnosti slobodnej voľby aj v oblasti reprodukcie a rodičovstva. Navyše, tieto ženy majú spravidla kvalitnejšie informácie o dostupných antikoncepčných metódach (a ich správnom používaní), čo im umožňuje vyhnúť sa neželanému tehotenstvu, odkladať rodičovstvo alebo sa prípadne rozhodnúť pre bezdetnosť.

Teória preferencií (Hakim 2003) dáva do vzťahu rôzne orientácie žien vzhľadom k rodine a rodičovstvu, sebarealizácii na trhu práce a ohľadne rôznych možností ich zosúladenia. Teória rozdeľuje ženy do troch skupín – na tie, ktoré sú orientované profesijne, na ženy orientované na rodinu a na tzv. adaptívne ženy, ktoré chcú obe roly kombinovať a svoju sebarealizáciu vidia tak v rodičovstve, ako aj v oblasti zamestnania či podnikania. V dôsledku investícií do ľudského kapitálu prostredníctvom vzdelania sa predpokladá, že ženy s vyšším stupňom vzdelania budú vo väčšej miere orientované na profesiu a budú robiť viacero kompromisov ohľadne načasovania materstva a veľkosti rodiny. Naopak, u žien s nižším vzdelaním je predpokladaná výraznejšia orientácia na rodinu a rodičovstvo. V kontexte historického vývoja Slovenska sa uplatnenie žien na trhu práce a vo verejnej sfére stalo bežné, takže aj vzhľadom na rolové vzory mladších generácií žien, ktoré vyrastali v dvojpríjmových, resp. dvoj kariérových rodinách je pravdepodobné, že väčšina žien sa bude snažiť obe dráhy harmonizovať a orientácia na výlučne jedinú životnú dráhu (či už profesijnú alebo rodičovskú) bude menšinová.

Iní autori zas zdôrazňujú rôzne hodnotové orientácie a internalizované sociálne normy týkajúce sa aj načasovania rodičovstva (Liefbroer a Corijn 1999). Ženy z rôznych sociálnych vrstiev či subkultúr budú mať rôzne preferencie a predstavy aj čo sa týka veľkosti rodiny a materstva, budú mať rôzne predstavy o tom, ako materstvo vykonávať, resp. kombinovať s inými životnými dráhami. V neposlednom rade do oblasti rozhodovania o načasovaní materského štartu zasahujú rôzne normatívne očakávania a vekové normy (Marini 1984, Mynarska 2010, Potančoková 2009a), ktoré sa môžu výrazne odlišovať u rôznych vzdelanostných a/lebo sociálnych skupín.

²² Zeman (2009) zistil, že v Českej republike v rokoch 1991 – 2006 si len 17 % žien so základným a 5 – 7 % žien s vyšším stupňom vzdelania zvýšilo najvyššie dokončené vzdelanie medzi narodením 1. a 2. dieťaťa. Pravdepodobne väčšina žien má rovnaké dosiahnuté vzdelania pri narodení detí aj na Slovensku, avšak je možné, že situácia sa mení v posledných rokoch a to aj v súvislosti s rozmachom celoživotného vzdelávania. Podľa výsledkov VZPS len 1,5 % žien vo veku 40 – 54 dosiahlo svoje najvyššie vzdelanie 5 rokov pred opytovaním, no v roku 2009 to bolo už 10 % žien. Pokiaľ si ženy zvyšujú vzdelanie najmä vtedy, keď už majú ukončenú reprodukčnú dráhu, nepredstavuje tento trend žiadny problém, avšak ak sa zmeny týkajú aj mladších žien situácia sa značne komplikuje. Každopádne, efekt celoživotného vzdelávania isto ovplyvní výsledky sčítania obyvateľstva v roku 2011, pretože rok ukončenia najvyššieho vzdelania nebude zisťovaní, čo značne skomplikuje analýzy konečnej plodnosti žien.

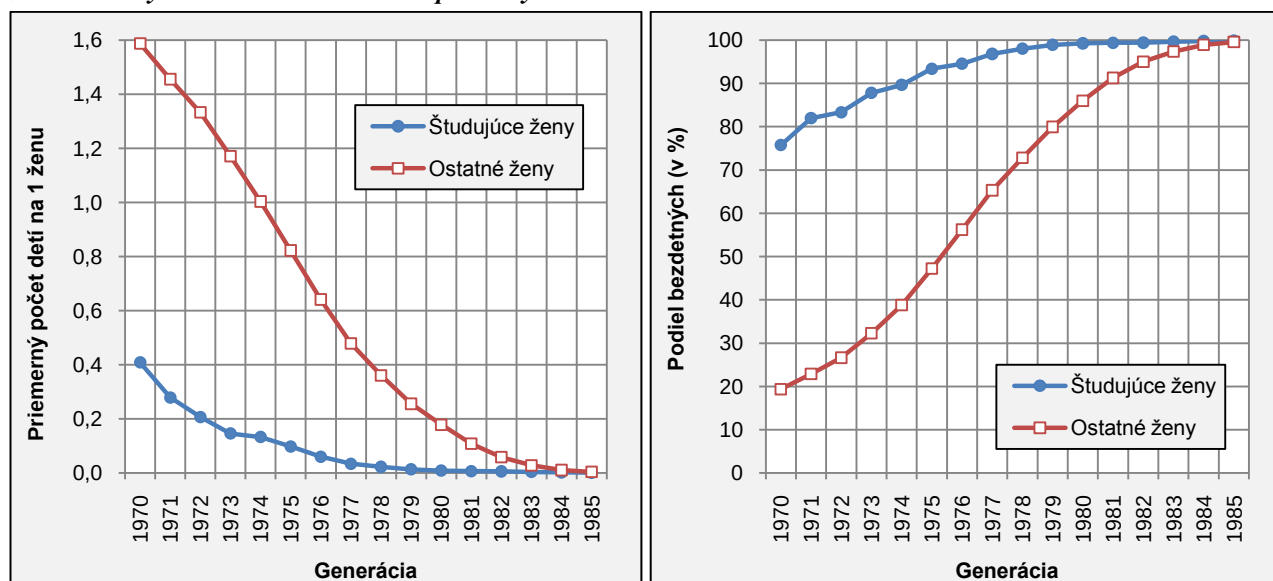
6.1 INTENZITA A ČASOVANIE PLODNOSTI

Zahraničné štúdie potvrdzujú silný vzťah medzi participáciou vo vzdelávacom systéme a odkladaním materstva, pričom rozdiely v úrovni plodnosti, resp. bezdetnosti sú výraznejšie než pri porovnaní jednotlivých vzdelanostných skupín žien, ktoré už ukončili svoju vzdelanostnú dráhu (Billari a Philipov 2004, Kravdal 2007). Na predlžovanie obdobia bezdetnosti totiž výrazne vplyva dĺžka štúdia, ktorá diferencuje načasovanie materského štartu u jednotlivých vzdelanostných skupín žien (Blossfeld a Huinink 1991, Skirbekk et al. 2004).

Najvýznamnejšie diferencie v bezdetnosti a počte detí na ženu sa prejavujú pri porovnaní študujúcich žien a žien s ukončenou vzdelanostnou dráhou

Nie je preto prekvapením, že na základe dát zo sčítania ľudu 2001 môžeme potvrdiť existenciu výrazných rozdielov aj v prípade žien na Slovensku. Študujúce ženy sú častejšie bezdetné než ženy, ktoré ukončili svoju vzdelanostnú dráhu (graf 6.1b) a majú tiež omnoho nižšiu dosiahnutú plodnosť v porovnaní s neštudujúcimi ženami z rovnakej kohorty narodených (graf 6.1a). Príčinou je vnímaná nekompatibilita vzdelanostnej a rodičovskej dráhy, ako aj normatívne očakávania spoločnosti týkajúce sa načasovania rodičovstva (Potančoková 2009b). Norma bezdetnosti do doby ukončenia štúdia je typická aj pre iné moderné a postmoderné spoločnosti s trhovou ekonomikou (Kravdal 1994), a vyplýva z nedostatočnej sociálnej pripravenosti na rodičovstvo (najmä čo sa týka rezidenčnej a finančnej autonómie páru) (Potančoková 2009a). Len málo žien sa v prostredí trhových ekonomík, v ktorých sú pre uplatnenie sa na trhu práce kľúčové investície do vzdelania a odborných zručností, stane matkami ešte v priebehu štúdia, pretože toto rozhodnutie môže mať dosah na životnú úroveň matky a jej dieťaťa (Hobcraft a Kiernan 1999).

Graf 6.1a,b: Porovnanie priemerného počtu detí na študujúce a ostatné ženy a podiel bezdetných (v %) v generáciách žien narodených v rokoch 1970 – 1985 podľa výsledkov sčítania 2001



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SOBD 2001; výpočty autorka

V priebehu štátneho socializmu sa rozdiely v reprodukčnom správaní žien s odlišným dosiahnutým stupňom vzdelania postupne znižovali

Výsledky cenzu 2001 potvrdili vyššiu konečnú bezdetnosť žien s vyšším dokončeným vzdelaním, ako aj ich tendenciu k zakladaniu menších rodín (tab. 6.1). Najvyšší počet detí mali na konci reprodukčného obdobia ženy so základným vzdelaním, pričom so zvyšujúcim sa stupňom dosiahnutého vzdelania konečná plodnosť klesala. Významne sa odlišujú vysokoškolsky vzdelané ženy. Z pohľadu na vývoj ukazovateľov pre jednotlivé kohorty narodených vyplýva, že diferencie medzi ženami s rôznym stupňom dosiahnutého vzdelania v počte narodených detí a bezdetnosti sa v priebehu štátneho socializmu postupne zmenšovali, t.j. ženy s vyšším vzdelaním zostávali menej často bezdetné a inklinovali podobne ako stredoškolsky vzdelané ženy k dvojdetným rodinám, a naopak konečná plodnosť žien s nízkym vzdelaním sa znižovala. Ešte výraznejší trend k nivelizácii rozdielov vo veľkosti rodiny a konečnej bezdetnosti zistíme pri pohľade na ukazovatele len pre tie ženy, ktoré aspoň raz v živote vstúpili do manželstva (Potančoková et al. 2006), z čoho zároveň vyplýva, že časť rozdielov v reprodukčnom správaní žien s rôznym dosiahnutým vzdelaním bola daná manželstvom, resp. faktom, či žena mala stáleho partnera, s ktorým by si založila

rodinu. Konečná bezdetnosť vydatých vysokoškolsky vzdelaných žien narodených v rokoch 1930 – 1965 (3,5 – 4 %) bola totiž takmer identická s konečnou bezdetnosťou žien s nižším vzdelaním (2,5 – 4%). Problém nájsť vhodného životného partnera, ktorý sa v súčasnosti skloňuje v súvislosti s odkladaním rodičovstva, a ktorý dokladajú niektoré české štúdie (napr. Hašková 2010), teda pravdepodobne nie je v prípade žien s vyšším vzdelaním úplne novým fenoménom. Zväčšujúca sa diskrepancia medzi proporciou vysokoškolsky vzdelaných mužov a žien, ktorá sa zvýraznila v priebehu posledných 20. rokov môže mať za následok, že tento problém je aktuálny pre väčšiu skupinu žien.

Znižovanie rozdielov v konečnej plodnosti žien s rôznym stupňom dosiahnutého vzdelania však neznamená, že tieto rozdiely boli malé. Vysokoškolsky vzdelané ženy narodené v rokoch 1950 – 1965 mali v porovnaní so ženami so stredoškolským vzdelaním nižšiu konečnú plodnosť o približne 0,3 dieťaťa na ženu, a v porovnaní so ženami so základným vzdelaním o viac než 1 dieťa na ženu. Tento rozdiel je miernejší ak porovnáme len vydaté ženy (rozdiel len cca 0,2 dieťaťa v porovnaní so stredoškolsky vzdelanými s maturitou, o 0,5 dieťaťa v porovnaní so stredoškolsky vzdelanými bez maturity a o 1 dieťa menej v porovnaní so ženami so základným vzdelaním). Nižšia konečná plodnosť vysokoškolsky vzdelaných žien bola spôsobená tak častejšou bezdetnosťou, ako aj vyšším podielom žien, ktoré mali len jedno dieťa (18 – 20 % jednodetných vysokoškoláčok v porovnaní s 13 – 15 % stredoškolsky vzdelaných s maturitou a len cca 8 – 10 % u žien s nižším vzdelaním, porovnaj s Potančoková 2009b).

Tab. 6.1: Bezdetnosť a konečná plodnosť vybraných generácií žien podľa výsledkov sčítania obyvateľov v roku 2001

Kohorta	Vek	Dokončený stupeň vzdelania				Celkom
		ZŠ	SbM	SsM	VŠ	
Konečná, resp. dosiahnutá plodnosť (na ženu)						
1930	71	2,96	2,28	1,94	1,66	2,72
1940	61	2,85	2,42	1,99	1,68	2,49
1950	51	2,75	2,38	2,03	1,68	2,27
1955	46	2,65	2,32	2,02	1,70	2,19
1960*	41	2,71	2,29	2,03	1,68	2,14
1965*	36	2,63	2,11	1,84	1,51	1,95
1970*	31	2,51	1,79	1,49	1,04	1,59
% bezdetných						
1930	71	7,2	9,6	15,4	17,8	9,3
1940	61	5,8	6,2	9,7	15,8	8,0
1950	51	7,3	6,6	9,5	17,1	9,7
1955	46	8,3	6,8	9,4	15,3	10,0
1960*	41	11,2	7,6	8,4	15,9	10,4
1965*	36	11,5	9,3	10,7	18,5	12,3
1970*	31	16,5	13,6	17,7	33,5	19,4

Zdroj údajov: ŠÚSR, SODB 2001; výpočty autorka

*Generácie s neukončenou reprodukciou

Hodnotenie bezdetnosti a intenzity plodnosti žien mladších generácií (t.j. narodených koncom 60. a v priebehu 70. rokov) neprináša pri použití validne závery v dôsledku prebiehajúceho procesu odkladania rodičovstva. Časť žien narodených v 70. rokoch v dobe cenzu 2001 ešte študovala na vysokej škole, takže ich dosiahnutá úroveň plodnosti v čase sčítania nevypovedá o skutočných diferenciách vo veľkosti rodiny. Tie sú nadhodnotené rôznym tempom odkladania rodičovstva u žien s rôznym stupňom vzdelania. Ako sme už demonštrovali, participácia na vzdelávaní významne ovplyvňuje predlžovanie obdobia bezdetnosti. Niektoré zahraničné štúdie dokazujú, že vysokoškolsky vzdelané ženy síce odkladajú materstvo najdlhšie, avšak následne intenzívne rekuperujú odkladané pôrody (Liefbroer a Corijn 1999, Kreyenfeld 2000 a 2002).

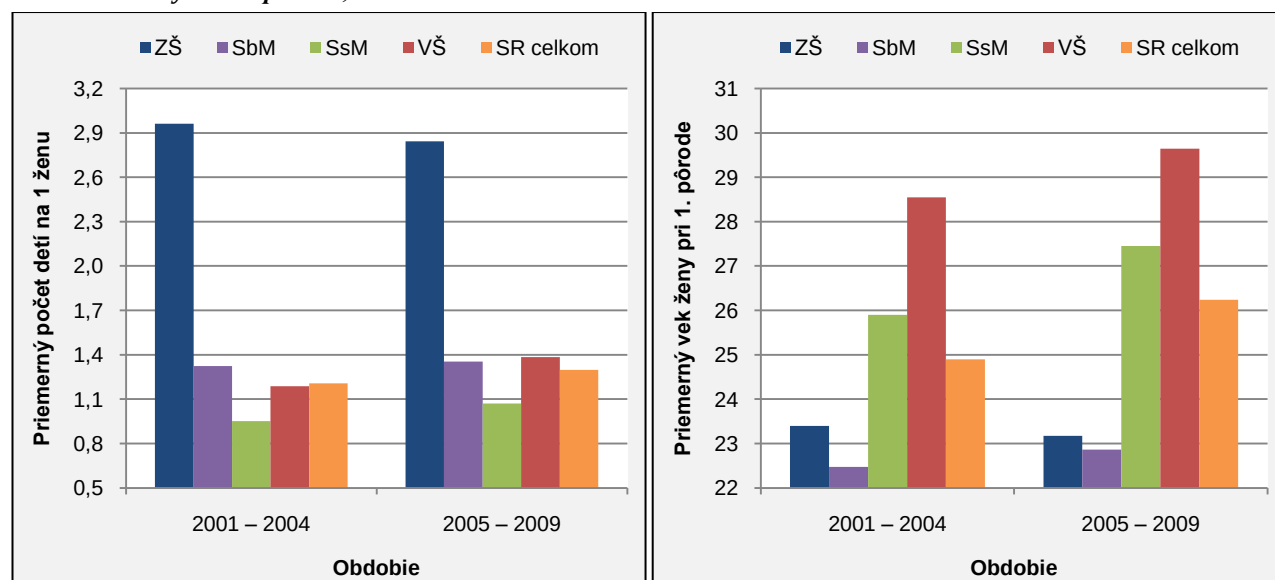
Je pravdepodobné, že vzdelanostný gradient zostane zachovaný čo sa týka intenzity plodnosti aj konečnej bezdetnosti aj u mladších generácií žien. Zároveň predpokladáme odlišný dopad spoločenskej transformácie a premien trhu práce na reprodukčné správanie jednotlivých vzdelanostných skupín žien. Tento vplyv sa môže prejaviť v prvom rade rastúcimi rozdielmi v reprodukčnom správaní čo sa týka časovania materstva, ale aj počtu narodených detí a veľkosti rodiny.

Pri hodnotení zmien v prokreatívnom správaní populácie Slovenska sa zameriame na obdobie rokov 2001 – 2009. Prvé kalendárne roky tohto obdobia boli poznačené prepadom úhrnnej plodnosti žien na historické minimá a koniec obdobia je zasa v znamení prebiehajúcej rekuperácie mier plodnosti, ktorá je dôsledkom procesu odkladania rodičovstva do vyššieho veku. Jedným z cieľov tejto analýzy je zistiť, ako sa prejavil pokles úhrnnej plodnosti medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami žien, s akou dynamikou prebieha rekuperácia mier plodnosti, a či sa odkladanie rodičovstva prejavuje vo všetkých vzdelanostných skupinách alebo je doménou len žien s vyšším dosiahnutým vzdelaním. U nich totiž predpokladáme viac dôvodov a motivácií k odkladaniu materstva do vyššieho veku, či už je to ich dlhšie vzdelávanie a príprava na povolanie, vyššie náklady príležitosti v dôsledku dočasného opustenia trhu práce alebo odlišné vekové normy týkajúce sa načasovania materského štartu a internalizované hodnotové orientácie.

Intenzita plodnosti žien s najvyšším dokončeným základným vzdelaním je takmer trojnásobne vyššia než žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou, ktoré majú najnižšiu úhrnnú plodnosť

Intenzita plodnosti žien, ako aj časovanie rodičovstva sú významne diferencované podľa výšky dosiahnutého vzdelania. Zaujímala nás úroveň, na akú poklesli ukazovatele plodnosti po turbulentnom období 90. rokov. Na začiatku 21. storočia pozorujeme výraznú diferenciáciu úrovne plodnosti jednotlivých vzdelanostných skupín žien. V prvom sledovanom období rokov 2001 – 2004 dosahovala úhrnná plodnosť veľmi nízke hodnoty a bola pod úrovňou tzv. veľmi nízkej plodnosti (pod 1,3 dieťaťa na ženu) u žien so stredoškolským s maturitou a vysokoškolským vzdelaním a úhrnná miera plodnosti žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity bola len o niečo vyššia, než spomínaná úroveň veľmi nízkej plodnosti. Výnimkou boli ženy s najnižším dosiahnutým vzdelaním, ktorých úhrnná plodnosť dosahovala približne 2,9 dieťaťa na ženu a aj v nasledujúcom období dosiahla podobne vysokú úroveň. Vzhľadom na presnosť a kvalitu dát pre menej početné skupiny žien s nízkym dosiahnutým vzdelaním²³ nie je možné jednoznačne potvrdiť pokles úhrnných mier plodnosti v prvej dekáde 21. storočia – tento síce naznačujú použité dáta, potvrdí alebo vyvráti to však až nadchádzajúce sčítanie obyvateľov, ktoré prebehne v roku 2011. Je tiež otázne, či miera plodnosti žien so základným vzdelaním v priebehu 90. rokov klesala alebo nie. Naše výsledky môžu byť v dôsledku značných medziročných výkyvov ovplyvnené štatistickou chybou a je možné, že intenzita plodnosti týchto žien zotrúva na rovnakej úrovni a neklesá ani nestúpa.

Graf 6.2a, b: Úhrnná plodnosť (a) a priemerný vek matky pri prvom pôrode (b) podľa najvyššieho dokončeného vzdelania matky v čase pôrodu, 2001 – 2004 a 2005 – 2009



Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autorka

Podobne sú výraznými medziročnými fluktuáciami ovplyvnené aj ukazovatele plodnosti žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity. Táto vzdelanostná skupina žien je najmenej početná a evidentne sa jedná o pomerne špecifickú subpopuláciu. Aj na základe iných indikátorov plodnosti sa zdá, že postupným znižovaním zastúpenia tejto vzdelanostnej skupiny v rámci mladších generácií, sa táto skupina stáva viac selektívnou a približuje sa svojim reprodukčným správaním stále viac charakteristikám žien s najnižším stupňom vzdelania. Evidentné to je pri pohľade na ukazovatele časovania materstva a rýchlym zvyšovaním nemanželskej plodnosti. Tieto ženy síce vykazujú nízku úhrnnú mieru plodnosti, avšak ich plodnosť je koncentrovaná do nízkeho veku a stávajú sa matkami v priemerne najmladšom veku – ich priemerný vek pri narodení prvého dieťaťa nedosahuje ani 23 rokov a polovica žien tejto vzdelanostnej skupiny porodí svoje prvé dieťa už do veku približne 22 rokov (tab. 6.2) a toto skoré časovanie materstva sa v prvej dekáde 21. storočia nezmenilo. Na základe použitých dát sa zdá, že ukazovatele časovania prvého materstva sú u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity nižšie, než u žien s najvyšším dosiahnutým základným vzdelaním. Môže to však byť spôsobené prierezovým charakterom dát, pretože skupina žien so základným vzdelaním je najmä v nízkom veku značne heterogénna. Spadajú do nej totiž tak ženy, ktoré už nedosiahnu žiadne vyššie vzdelanie, resp. tie, ktoré kvôli materstvu vypadli zo vzdelávacieho systému, ako aj ženy, ktoré si plánujú vzdelanie ďalej zvyšovať. Do veku 17 rokov nie je možné, aby mali ženy iné než najvyššie dosiahnuté základné vzdelanie. A keďže predpokladáme, že skupina žien, pre ktoré je typický skorý materský štart je špecifická a relatívne málopočetná (pretože väčšina žien je

²³ Z týchto dôvodov prezentujeme výsledky pre širšie kalendárne obdobia, hoci u vyšších vzdelanostných skupín sa javí kvalita dát lepšia, takže na niektorých miestach dopĺňame agregované ukazovatele o údaje pre niektoré, najmä hraničné, kalendárne roky.

do veku 18 rokov bezdetná a študuje), je zrejme, že by sme získali odlišné charakteristiky reprodukcie žien s najvyšším dosiahnutým vzdelaním, ak by sme boli schopní tieto podskupiny skúmať oddelene.

Najúspešnejšie „doháňajú“ odložené rodičovstvo vysokoškolsky vzdelané ženy

Zaujímavým zistením je, že na najnižšiu úroveň klesla úhrnná plodnosť u žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou. V rokoch 2001 – 2004 nedosiahla úhrnná plodnosť tejto skupiny žien ani 1 dieťa na ženu (podľa výsledkov sčítania obyvateľov v roku 2001 to bolo 1,01 dieťaťa na ženu). V nasledujúcom období vzrástla na 1,07 dieťaťa. Rast výraznejší ak porovnáme hraničné hodnoty. Minimálna hodnota úhrnnej plodnosti bola 0,93 dieťaťa v roku 2003 a v roku 2009 dosiahol tento ukazovateľ 1,14 dieťaťa na ženu, čo predstavuje nárast o 0,2 dieťaťa. Ešte výraznejšia je však rekuperácia u žien s vysokoškolským vzdelaním (+0,4 dieťaťa). Nielenže ich úhrnná plodnosť neklesla na tak extrémne hodnoty (najnižšia hodnota 1,16 dieťaťa v roku 2001), ale stali sa skupinou s druhou najvyššou intenzitou plodnosti – 1,59 dieťaťa na ženu v roku 2009.

Je možné, že nadchádzajúce sčítanie obyvateľstva v roku 2011 prinesie určitú korekciu ukazovateľov plodnosti pre jednotlivé skupiny obyvateľstva, pretože aj v prípade posledného cenzu boli prierezové ukazovatele plodnosti žien nižšie u žien so základným a vysokoškolským vzdelaním a naopak vyššie u stredoškolsky vzdelaných bez maturity v porovnaní s ukazovateľmi získanými kombináciou dát z VZPS a z evidencie prirodzeného pohybu obyvateľstva. Zároveň je aj pri pohľade na zvyšovanie priemerného veku matky pri prvom pôrode vidieť, že u stredoškolsky vzdelaných žien je úhrnná plodnosť ovplyvnená najvyšším efektom časovania²⁴, čo znamená, že skutočné rozdiely v intenzite plodnosti žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou a vysokoškolsky vzdelaných žien sú o niečo menšie, než naznačujú prierezové miery. Tempo efekt je veľmi nízky u dvoch najnižších vzdelanostných skupín, čo je vidieť aj zo stagnácie, resp. len malých zmien priemerných vekov pri narodení (predovšetkým prvého) dieťaťa.

Nízka intenzita plodnosti žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou, ktoré tvoria proporcionálne najväčšiu skupinu v rámci populácie žien, a relatívne pomalé tempo rekuperácie mier plodnosti týchto žien naznačuje, že štrukturálne vysvetlenia zdôrazňujúce vznik nových bariér pri zakladaní rodiny (zmena trhu práce, nižšie platové ohodnotenie v porovnaní s vysokoškolskými, čo sa môže premietat' do horšej finančnej situácie rodín stredoškolsky vzdelaných partnerov, vyššie riziko nezamestnanosti, problém získať vlastné bývanie, meniaci sa trh práce a s tým spojená vyššia nestabilita a nároky na flexibilitu, čo môže zvyšovať pociťovanú neistotu a následne vplývať na reprodukčné rozhodnutia, keďže dlhodobé plánovanie a predvídanie rizík je problematickejšie) môžu byť pre túto skupinu žien relevantnejšie než pre ženy s vyšším, ale aj nižším vzdelaním (v dôsledku odlišnej subkultúry, keďže populácia s najvyšším základným dokončeným vzdelaním do veľkej miery koreluje so sociálne vylúčeným rómskym obyvateľstvom). Preto je možné, že práve u tejto vzdelanostnej skupiny žien sa výrazne prejaví príklon k jednodetnosti.

Relatívne rýchla rekuperácia plodnosti u žien s vysokoškolským vzdelaním zapadá do kontextu iných demografických charakteristík, ktoré potvrdzujú reprodukčné správanie, ktoré môže byť označené ako „tradičné“ – vysoká intenzita sobášnosti slobodných a pretrvávajúci silný vzťah medzi rodičovstvom a manželstvom. Navyše, vzhľadom na výraznú vzdelanostnú homogamiu a vyššie príjmy vysokoškolsky vzdelaných zamestnancov v porovnaní so zamestnancami s nižším vzdelaním, disponujú rodiny vysokoškolsky vzdelaných manželov vyšším príjmom, čo môže znamenať menej prekážok pri realizácii reprodukčných zámerov. Výskum Matulníka (Matulník et al. 2003) preukázal relatívne vysoké preferencie zamýšľaného počtu detí v rodine u vysokoškolsky vzdelanej populácie a potvrdil orientáciu na dvojdetnú, prípadne ešte rozšírenú rodinu. Tá bola o niečo menej výrazná u stredoškolsky vzdelaných respondentov, avšak zamýšľaný počet detí tiež mierne presahoval hodnotu 2 detí. Z vyššie uvedeného vyplýva, že stredoškolskí, v porovnaní s vysokoškolskými môžu mať viac problémov s realizáciou deklarovaných reprodukčných zámerov.

Ženy s nízkym vzdelaním si zachovávajú skoré načasovanie materského štartu, kým ženy s vyšším vzdelaním posúvajú materstvo do veku 27 až 30 rokov

Z hľadiska časovania materského štartu vidíme rozlíšenie populácie SR na dva typy. Tieto rozdiely sú evidentné pri pohľade na rozloženie špecifických mier plodnosti prvého poradia pre jednotlivé vzdelanostné skupiny (graf 6.3). Vidíme, že stratégia odkladania rodičovstva je relevantná pre ženy s vyšším vzdelaním, ale nie pre ženy s nízkym dosiahnutým vzdelaním. Ženy s nižším dosiahnutým vzdelaním (základné, stredoškolské bez maturity) si zachovávajú nízky priemerný vek pri narodení prvého dieťaťa v rozmedzí 22,5 až 23,4 roka a zároveň len malý nárast tohto ukazovateľa – len o cca 0,2 – 0,5 roka (pri porovnaní hraničných hodnôt, priemerné hodnoty za skúmané obdobia ukazujú dokonca pokles priemerného veku žien so základným vzdelaním pri narodení dieťaťa – vzhľadom na fluktuácie v dátach však možno skôr usúdiť, že priemerný vek stagnuje a mení sa len nevýrazne). Nemení sa mediánový vek

²⁴ Efekt časovania, t.j. tempo efekt je rozdiel medzi pozorovanou úhrnnou plodnosťou a očistenou úhrnnou plodnosťou. Použitý bol výpočet Bongaarts-Feeneyho metódou.

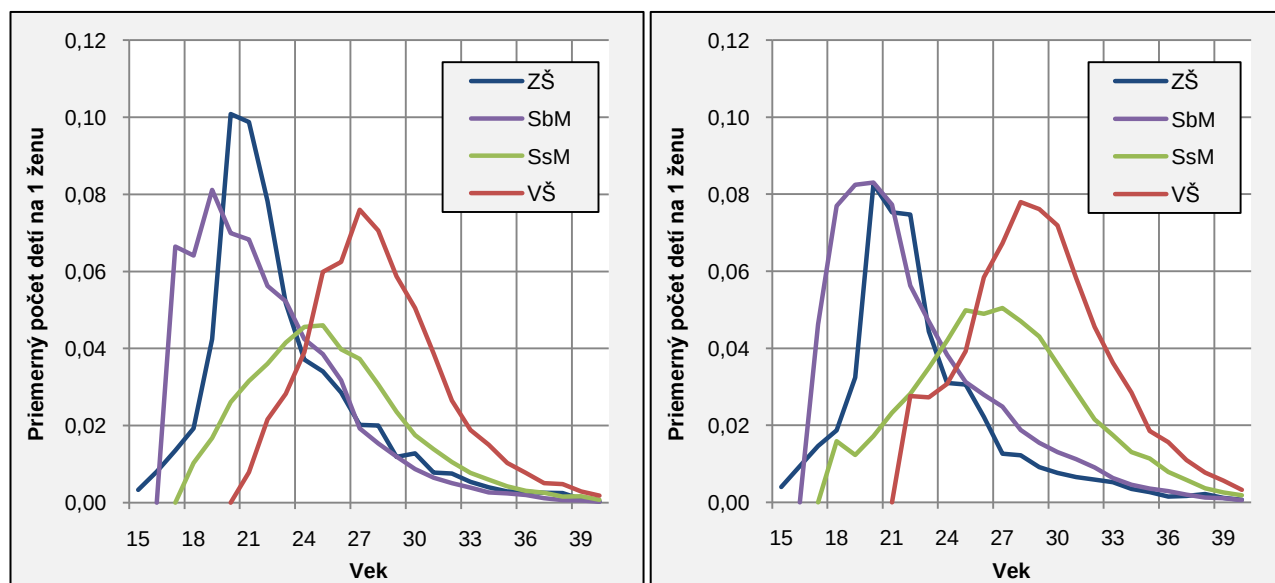
prvého materstva – polovica žien so základným dosiahnutým vzdelaním porodí svoje prvé dieťa do veku 22,3 roka a stredoškolsky vzdelané ženy bez maturity tak urobia do veku 21,7 roka. Desať percent žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity porodilo v období 2005 – 2009 svoje prvé dieťa do veku približne 18 rokov. Znamená to, že tieto ženy si zachovávajú model skorej plodnosti a efekt časovania je málo významný, takže priereznové ukazovatele sú lepším odhadom skutočnej intenzity plodnosti týchto žien, než u žien s vyšším dokončeným vzdelaním. Podrobnejšie ukazovatele materského štartu a časovania plodnosti zobrazuje tabuľka 6.2.

Tab. 6.2: Základné ukazovatele časovania rodičovstva a materského štartu pre jednotlivé vzdelanostné skupiny žien v rokoch 2001 – 2004, 2005 – 2009

Ukazovateľ	2001 – 2004				2005 – 2009			
	ZŠ	SbM	SsM	VŠ	ZŠ	SbM	SsM	VŠ
<i>1. pôrod</i>								
Priemerný vek	23,4	22,5	25,9	28,5	23,2	22,9	27,5	29,6
1. decil	19,4	18,0	20,7	24,1	19,1	18,3	21,5	24,5
1. kvartil	20,7	19,4	22,8	25,9	20,6	19,6	24,2	26,9
Medián	22,3	21,7	25,4	28,1	22,3	21,7	27,2	29,4
3. kvartil	25,3	24,7	28,4	30,7	24,9	25,1	30,3	32,0
9. decil	29,1	27,8	31,6	33,5	28,8	29,2	33,6	34,0
% 1. pôrodov vo veku 30 a viac rokov	8,2	5,3	15,6	30,4	7,6	8,3	27,1	43,2
<i>Pôrody bez ohľadu na poradie</i>								
Priemerný vek	26,1	25,3	28,0	30,2	26,6	25,8	29,1	31,2
1. decil	20,7	18,9	22,1	25,1	20,9	19,0	23,0	25,9
1. kvartil	22,1	21,2	24,6	27,3	22,4	21,1	25,7	28,3
Medián	24,9	24,6	27,6	29,9	25,0	24,8	28,8	31,0
3. kvartil	29,3	28,5	31,0	32,8	29,9	29,7	32,2	33,9
9. decil	33,5	32,8	34,6	35,9	34,5	33,9	35,6	36,0
% pôrodov vo veku 30 a viac rokov	21,8	18,5	31,2	49,2	24,6	23,7	40,2	59,9

Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autorka

Graf 6.3a, b: Čisté miery plodnosti 1. poradia podľa najvyššieho dokončeného vzdelania, 2001 – 2004 (a) a 2005 – 2009 (b)



Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autorka

Posúvanie prvých a ďalších pôrodov do vyššieho veku je evidentné u stredoškolsky vzdelaných s maturitou a ešte výraznejšie u vysokoškolsky vzdelaných žien. Priemerný vek stredoškolsky vzdelaných žien sa pri porovnaní dvoch období 2001 – 2004 a 2005 – 2009 zvýšil o 1,5 roka, ešte výraznejšie sa zvyšovanie tohto ukazovateľa javí pri porovnaní hraničných rokov. V roku 2001 bol priemerný vek týchto žien približne 25,1 roka, v roku 2009 to bolo už približne 27,7 roka, čo predstavuje nárast 2,6 roka. To sa prejavuje aj vysokou hodnotou efektu časovania, avšak aj pri jeho zohľadnení sa pohybuje očistená úhrnná plodnosť týchto žien na veľmi nízkej úrovni približne 1,4 dieťaťa na ženu. Znamená to, že dopad zmenených podmienok reprodukcie je a bude v prípade tejto vzdelanostnej skupiny veľmi výrazný.

Takmer polovica prvých detí (49 % v roku 2009) a 60 % všetkých detí sa narodila vysokoškolsky vzdelaným ženám vo veku nad 30 rokov. Polovica vysokoškolsky vzdelaných žien porodí svoje prvé dieťa do veku 29,6 roka (pre rok 2009 to bola hodnota 30,1 roka). U týchto žien sa reprodukcia čoraz intenzívnejšie presúva do veku 30 – 39 rokov – s posunom narodenia prvého dieťaťa do veku 30 a viac rokov sa presúvajú pôrody detí vyšších poradí stále viac k vekovej hranici 40 rokov a stúpajú aj miery plodnosti týchto žien vo veku nad 40 rokov. Zatiaľ síce len mierne, avšak s postupujúcou rekuperáciou očakávame ďalší nárast aj v dôsledku generačného efektu – postupne sa budú do tejto vekovej skupiny presúvať generácie žien, u ktorých sa výrazne prejavilo odkladanie rodičovstva (ženy narodené od polovice 70. rokov).

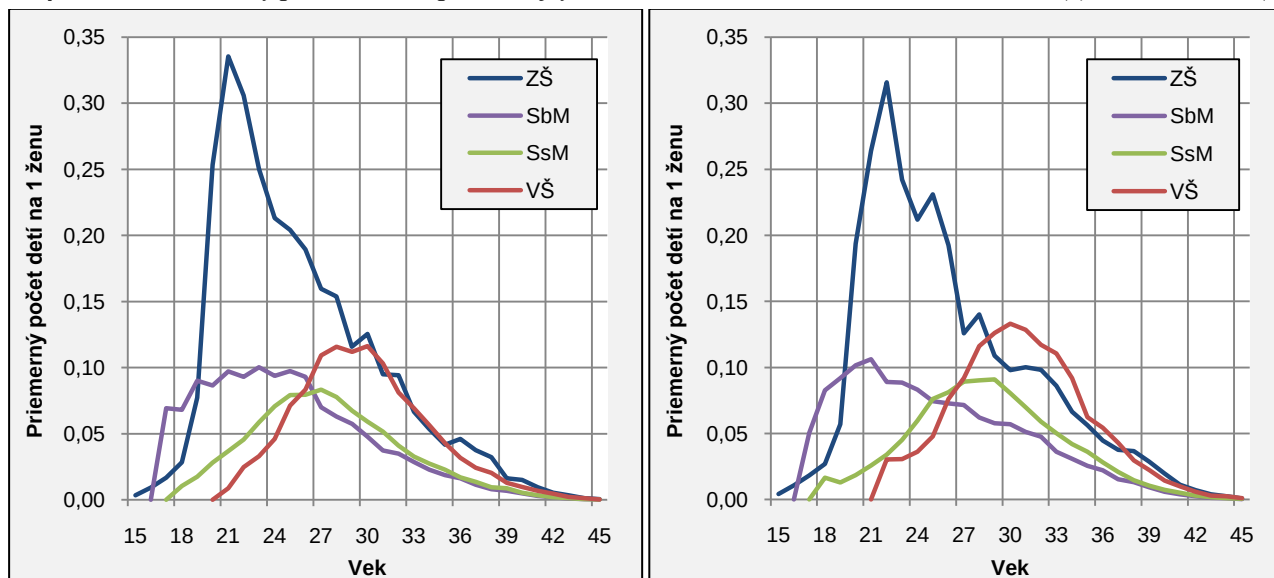
Tab. 6.3: Intenzita plodnosti žien podľa veku a dokončeného vzdelania v rokoch 2001 – 2004 a 2005 – 2009

Vek	2001 – 2004				2005 – 2009			
	ZŠ	SbM	SsM	VŠ	ZŠ	SbM	SsM	VŠ
15 – 19	0,14	0,23	0,03	x	0,12	0,23	0,03	x
20 – 24	1,36	0,47	0,24	0,11	1,23	0,47	0,18	0,10
25 – 29	0,82	0,38	0,39	0,49	0,80	0,34	0,43	0,46
30 – 34	0,44	0,17	0,21	0,43	0,45	0,22	0,30	0,58
35 – 39	0,17	0,06	0,07	0,13	0,20	0,09	0,11	0,21
40+	0,04	0,01	0,01	0,03	0,05	0,02	0,02	0,04
Úhrnná plodnosť	2,96	1,32	0,95	1,19	2,84	1,35	1,07	1,38

Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autorka

Z profilov mier plodnosti zobrazených v grafe 6.4b je evidentné, že stále trvajúci pokles intenzít plodnosti vo veku do 25 rokov nie je u žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou dostatočne kompenzovaný nárastom mier plodnosti vo vyšších vekových skupinách. Najvyššia plodnosť týchto žien spadá do vekového intervalu 25 – 29 rokov a pri porovnaní dvoch sledovaných období je zrejмый nárast mier najmä vo veku 30 – 34 rokov, avšak intenzita je v porovnaní s vysokoškolsky vzdelanými len približne polovičná. U žien s nízkym vzdelaním vidíme len minimálne zmeny profilov plodnosti podľa veku.

Graf 6.4a, b: Čisté miery plodnosti žien podľa najvyššieho dokončeného vzdelania, 2001 – 2004 (a) a 2005 – 2009 (b)



Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autorka

Ženy so základným vzdelaním zvyknú porodiť svoje druhé dieťa už po 3 rokoch, vysokoškoláčky po 4,5 roku a stredoškolsky vzdelané ženy až po 5 rokoch

V súvislosti s prebiehajúcim procesom odkladania rodičovstva vyvstáva otázka, či a ako sa menia medzipôrodné intervaly, t.j. doba, ktorá uplynie od pôrodu predchádzajúceho dieťaťa. Kým časovanie materského štartu závisí od rôznych situačných či individuálnych faktorov (vnímaná finančná situácia, rezidenčná autonómia, naplnenie normatívnych očakávaní, prítomnosť partnera a pod., pozri Mynarska 2010, Potančoková 2009b), na načasovanie narodenia dieťaťa môžu vplývať napr. aj preferencie ohľadne optimálneho vekového odstupe detí. Zdá sa tiež, že vo zvýšenej miere vplýva na načasovanie narodenia ekonomická situácia rodiny – minimálne bol tento faktor viac zdôrazňovaný konverzačnými partnermi a partnerkami z kvalitatívnych štúdií (Mynarska 2010, Potančoková 2009b). Problematika však vyžaduje ďalší, podrobnejší výskum, resp. overenie na kvantitatívnych dátach.

Taktiež môžeme predpokladať, že medzipôrodné intervaly budú užšie u vysokoškolsky vzdelaných žien, ktoré odkladajú prvé materstvo do vyššieho veku než ostatné ženy. Vysokoškoláčky môžu vykazovať rýchlejší progres k narodeniu ďalšieho dieťaťa jednak z dôvodov veku, ale aj z hľadiska stratených príležitostí pre ne môže byť výhodnejšie skoršie načasovanie narodenia detí a tým aj minimalizácia doby strávenej mimo trh práce (možnosť reťazenia materskej a rodičovskej dovolenky).

Tab. 6.4: Porovnanie medzipôrodných intervalov u jednotlivých vzdelanostných skupín žien, živonarodení 2. a 3. poradia (počet mesiacov od predchádzajúceho pôrodu)

Obdobie	2. dieťa (mesiace)				3. dieťa (mesiace)			
	ZŠ	SbM	SsM	VŠ	ZŠ	SbM	SsM	VŠ
2001 – 2004	40	67	64	53	45	80	78	63
2005 – 2009	39	58	59	55	46	71	75	69

Zdroj údajov: ŠÚ SR; výpočty autorka

Pozn.: Ukazovateľ je vypočítaný z počtov udalostí

Z dát vidíme, že vysokoškolsky vzdelané ženy majú skutočne kratší interval medzi narodením 1. a 2. dieťaťa (cca 4,5 roka) než ženy so stredoškolským vzdelaním, ktorým sa druhé dieťa narodí priemerne po 5-tich rokoch. Medzipôrodný interval medzi narodením druhého s tretieho dieťaťa je širší v porovnaní s prvým medzipôrodným intervalom u všetkých vzdelanostných skupín: stredoškolsky vzdelané ženy, ktoré porodili tretie dieťa tak urobili priemerne po 6 – 6,5 roku a absolventky vysokých škôl po 5,5 až 6 rokoch. Špecifický režim plodnosti vykazujú opäť ženy s najvyšším dosiahnutým základným vzdelaním, ktoré rodia svoje deti vo viac-menej pravidelných časových rozstupoch v rozmedzí 3,2 – 3,8 roka.

6.2 PLODNOSŤ MIMO MANŽELSTVA

Od začiatku 90. rokov sa oslabuje vzťah medzi prokreáciou a manželstvom, čoho dôsledkom je rast podielu detí narodených mimo manželstva ako aj mier nemanželskej plodnosti a to predovšetkým u slobodných žien (na rozdiel od rozvedených) (pozri napr. Vaňo 2007, Potančoková 2009c). Výrazné sú pritom rozdiely medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami.

Najviac nemanželských detí sa narodí ženám so základným vzdelaním, naopak najmenej ženám s dokončenou vysokou školou

Výrazný vzdelanostný gradient v nemanželskej plodnosti bol už dokumentovaný v prípade Slovenska (Potančoková 2009c, Potančoková et al. 2006), ale aj v iných európskych krajinách (Perelli-Harris et al. 2010). Výrazne vyšší podiel nemanželských detí u žien so základným vzdelaním bol zaznamenaný už na začiatku 90. rokov, pričom proporcia nemanželských pôrodov bola u ostatných vzdelanostných skupín veľmi nízka a nepresahovala 5 – 6 %. V roku 1990 bol podiel nemanželských pôrodov u žien so základným vzdelaním 5 až 6-násobne vyšší než u ostatných vzdelanostných skupín, a táto vzdelanostná skupina bola jedinou, ktorá sa výrazne vymykala svojím reprodukčným správaním. V priebehu 90. rokov a prvej dekády 21. storočia sa zvyšoval podiel nemanželských pôrodov u všetkých vzdelanostných skupín žien, avšak rôznym tempom. U žien so základným vzdelaním sa podiel zvýšil z približne 25 % na 2/3 v roku 2008, u žien so stredoškolským vzdelaním zo 6 % na 1/3, u žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou z 3 % na 23 % a u vysokoškolsky vzdelaných žien z 2 % na 11 %, čo je v porovnaní so ženami s najnižším stupňom vzdelania 6-násobne menej. Najviac vzrástol podiel nemanželských pôrodov u žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou. Ďalšia analýza ukazuje, že nemanželský pôrod najčastejšie volia mladé matky (Potančoková 2009c). Najčastejšie sa rodia mimo manželstva prvé deti, avšak predovšetkým u žien so základným vzdelaním zostáva počet nemanželských pôrodov vysoký aj vo vyšších poradiach (tamtiež). Časť slobodných žien s nízkym vzdelaním a vyšším počtom nemanželsky narodených je pravdepodobne rómskeho etnika. Dostupné dáta bežnej štatistiky nám však tento predpoklad neumožňujú jednoznačne empiricky overiť.

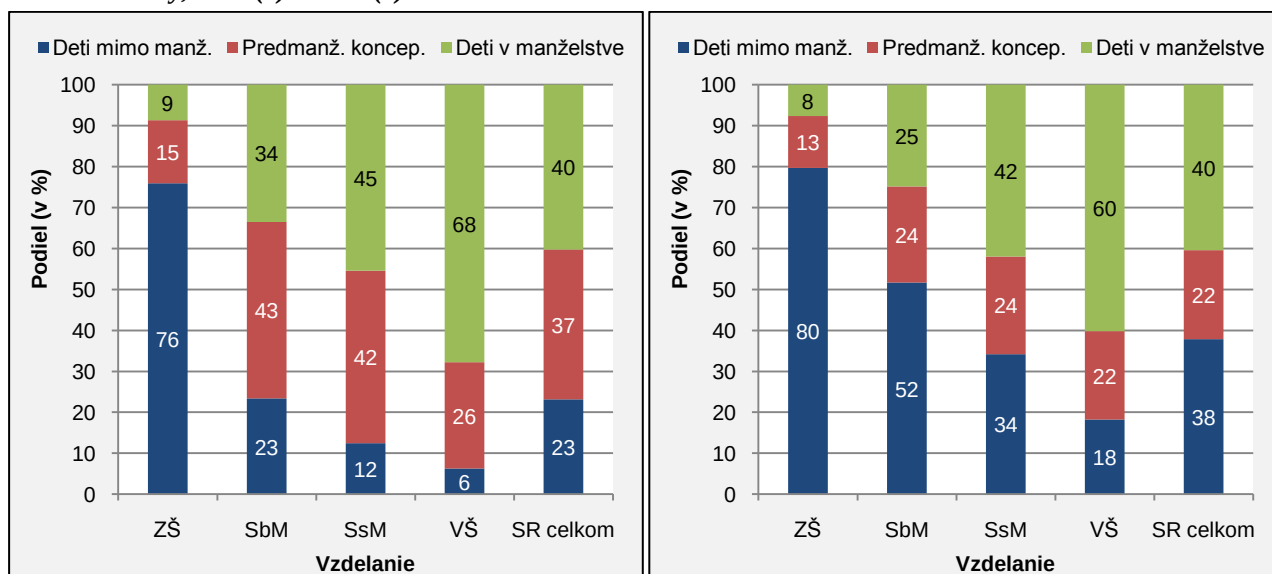
Príčiny rapídneho nárastu podielu detí narodených mimo manželstva nie je možné z dostupných údajov jednoznačne identifikovať. Nevieme a nedokážeme ani určiť, v ktorej vzdelanostnej skupine je to najmä výsledok častejšieho rodenia detí v nezosobášenom spoluzití, alebo rodenia detí slobodnými matkami bez stáleho partnera. Štúdia Hamplovej (2007) zo susednej Českej republiky priniesla prekvapivé zistenie, že až 50 % žien s nízkym vzdelaním, ktoré porodili nemanželské dieťa, boli slobodnými matkami. Štúdia Zemana (2009) priniesla o niečo nižšie čísla, avšak aj z týchto výpočtov je zrejmé, že slobodné matky sú najviac zastúpené u žien z nízkym vzdelaním, kým u vysokoškolsky vzdelaných žien v Čechách ich podiel nedosahoval ani 10 %. Znamená to, že aj vysvetlenia a mechanizmy nárastu nemanželskej plodnosti budú odlišné, s veľkou pravdepodobnosťou na Slovensku. U žien s vysokoškolským vzdelaním

je pravdepodobne aj v prípade nemanželsky narodených detí väčšia časť narodená do nezosobášeného zväzku podobného manželskej rodine, u žien s nízkym vzdelaním prevažuje slobodné materstvo. Je možné, že situácia je podobná na Slovensku. Pre overenie tejto hypotézy však nemáme k dispozícii žiadne špecializované výberové zisťovanie, ktoré by nám ju umožnili potvrdiť a uvedenú problematiku ďalej podrobnejšie analyzovať.

Podiel detí narodených nemanželsky rastie na úkor tzv. predmanželských koncepcií

Pri pohľade na prvé (biologické) deti vidíme výrazný rozdiel v reprodukčných stratégiách žien s rôznym stupňom dosiahnutého vzdelania. V prvom rade, podiel nemanželských pôrodov stúpol medzi rokmi 2001 a 2009 najmä na úkor predmanželských koncepcií, a to u všetkých vzdelanostných skupín s výnimkou žien so základným vzdelaním, ktoré vykazovali veľmi vysoký podiel nemanželských pôrodov prvých detí už v roku 2001. Znamená to, že sa menia stratégie riešenia neplánovaného tehotenstva a sledujeme odklon od sobášov vyprovokovaných tehotenstvom partnerky. Ešte v období 80. rokov bolo uzavretie manželstva normatívnym riešením takejto situácia, aj vzhľadom na spoločenské normy stigmatizujúce slobodné materstvo²⁵ (Potančoková 2009b). V priebehu 90. rokov sa tieto normy oslabili a výsledkom je akceptácia slobodného materstva alebo nemanželského spolužitia, najmä v prípade, ak je vzťah partnerov nestabilný a stabilita prípadného manželstva spochybňovaná (tamtiež). Samozrejme nemožno vylúčiť ani rast podielu nemanželských detí z dôvodu preferencie spolužitia bez manželstva aj s deťmi, takého správanie je však na Slovensku podľa sociologických prieskumov zväčša vnímané negatívne²⁶, čo znamená, že bude skôr okrajové, resp. doménou niektorých subkultúr a liberálne zmýšľajúcich jedincov, ktorí ustoja sociálny tlak väčšinovej spoločnosti a najmä svojej orientačnej rodiny, aby vstúpili do manželstva. Výrazne sa táto zmena prejavila hlavne u žien so stredoškolským vzdelaním. Ešte v roku 2001 predstavoval podiel prvých detí počatých pred manželstvom, ale narodených už po sobáši 42 – 43 %, v roku 2009 to bolo už len necelých 24 %. V prípade žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity klesol aj podiel detí počatých a narodených v manželstve. Zdá sa teda, že tieto ženy sa svojim reprodukčným správaním stále viac približujú modelu správania žien s najvyšším dosiahnutým základným vzdelaním. Naopak, u žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou zostal podiel prvorodených detí počatých nemanželsky zachovaný na úrovni približne 57 %.

Graf 6.3a,b: Vzťah medzi narodením 1. dieťaťa a manželstvom (len biologicky prvé deti) podľa výšky dosiahnutého vzdelania matky, 2001 (a) a 2009 (b)



Zdroj údajov: ŠÚ SR; výpočty autorka

Hoci viac než 80 % prvorodených detí sa vysokoškolsky vzdelaným ženám narodí do manželstva, podiel detí počatých nemanželsky sa u tejto vzdelanostnej skupiny zvýšil medzi rokmi 2001 a 2009 z 32 na 40 %. Podiel nemanželsky narodených prvých detí sa teda u tejto skupiny žien viac než zdvojnásobil. Znamená to, že vysokoškolsky vzdelané ženy o niečo častejšie než v minulosti počnú svoje prvé dieťaťa mimo manželský zväzok, avšak ak sa tak stane čoraz viac žien volí pôrod dieťaťa mimo manželský zväzok. Pomer nemanželských prvých pôrodov a predmanželských koncepcií sa postupne u tejto vzdelanostnej skupiny vyrovnáva. Stále sa však významne odlišujú od iných žien, ktoré nielen významne častejšie počnú prvé dieťa nemanželsky, ale aj oveľa častejšie riešia túto situáciou

²⁵ Akceptácia slobodného materstva stúpala aj podľa reprezentatívnych prieskumov EVS (1991, 1999 a 2008).

²⁶ Napr. výsledky zisťovania ISSP Rodina a rod (2002) ukázali výrazné diferencie v akceptácii nemanželského spolužitia pred manželstvom a v prípade nemanželského spolužitia partnerov s deťmi, resp. ich zámeru vychovávať dieťa v nemanželskom spolužití a nie v manželstve.

pôrodom nemanželského dieťaťa. Otázne je, či sa tieto vzdelanostné skupiny líšia v dôsledku rozdielnej partnerskej situácie žien. Ak vysokoškolsky vzdelané ženy častejšie počnú so stabilným partnerom, s ktorým buď plánujú sobáš alebo život v nemanželskom spolužití, ich šanca na uzavretie sobáša ešte v priebehu tehotenstva alebo v krátkej dobe po narodení dieťaťa je vyššia. Vzhľadom k vysokej vzdelanostnej homogamii manželstiev, a podľa všetkého aj partnerstiev, ktoré ľudia nadväzujú zväčša s partnermi s približne rovnakej sociálnej vrstvy, môžeme predpokladať, že menej vzdelané ženy budú mať aj menej vzdelaných partnerov. Partnerstvo, prípadne manželstvo s takýmto partnerom môže byť viac problematické v prípade nízko kvalifikovaných mužov s nízkym príjmom, ktorí sú častejšie vystavení riziku nezamestnanosti, pravdepodobne častejšie pracujú v zahraničí, resp. trávajú väčšinu roka mimo domácnosť partnerky (práca na týždňovkách a pod.), takže títo muži majú menšie možnosti finančne podporovať partnerku s dieťaťom. Manželstvo s takýmto partnerom môže ženou vnímané ako nestabilné a/lebo rizikové a voľba nevstúpiť do manželského zväzku tak môže byť vysvetlená averziou voči riziku (pozri tiež Hamplová a Řeháková 2006).

Každopádne, vysoká nemanželská plodnosť žien s nízkym vzdelaním nie je fenoménom špecifickým len pre Slovensko. Jednoznačne však nedochádza k stieraniu diferencií v nemanželskej plodnosti. Regionálna analýza nemanželskej plodnosti tiež dokázala, že vysoký podiel nemanželsky narodených detí a skorý materský štart korelujú s inými nepriaznivými socio-ekonomickými charakteristikami (vysoká miera nezamestnanosti, sociálna exklúzia a pod.) okresov, v ktorých sú tieto fenomény reprodukčného správania najvýraznejšie. Zdá sa teda, že rodenie detí mimo manželstva sa stáva jednou z foriem reprezentácie sociálnych nerovností, keďže je pravdepodobné, že nemanželská plodnosť je u žien s nízkym vzdelaním častejšie korelovaná so slobodným materstvom, ako v prípade žien s vyšším vzdelaním (pozri tiež Hamplová 2010). Aj iní autori (Perelli-Harris et al. 2010) sa prikláňajú k názoru, že rastúci podiel nemanželsky narodených detí v krajinách strednej a východnej Európy nie je možné uspokojivo vysvetliť nástupom tzv. druhého demografického prechodu, ale je prejavom rastúcich sociálnych rozdielov a jednou z charakteristík znevýhodnenia. Na rastúcom podiele nemanželsky narodených sa dozaista podieľa aj rozširovanie a akceptácia nemanželského spolužitia a zmena reprodukčných stratégií obyvateľstva. Avšak potrebný je ďalší empirický výskum, ktorý by určil, akými zmenami prechádza rodina na Slovensku.

7. POTRATOVOSŤ

Posledným procesom, ktorý v tejto publikácii analyzujeme, je diferenčný pohľad na umelú a spontánnu potratovosť žien podľa stupňa najvyššieho dosiahnutého vzdelania. Uvedené výsledky nepredstavujú síce z metodologického pohľadu inovatívny, avšak z hľadiska prezentovaných výsledkov doposiaľ nepublikovaný pohľad na problematiku potratovosti žien na Slovensku. Štruktúra umelých potratov podľa charakteristík žien podstupujúcich UPT je známa z dát bežnej štatistiky, avšak z týchto údajov nie je možné vyčíslieť intenzitu umelej a spontánnej potratovosti oddelene pre jednotlivé vzdelanostné skupiny. Je možné len porovnať zmenu štruktúry UPT a ukončených tehotenstiev podľa vzdelania a veku ženy, ktorá je však ovplyvnená zmenami štruktúry populácie žien podľa vzdelania. Pri takomto hodnotení nie je možné vylúčiť, že zmena počtu udalostí a zastúpenie danej vzdelanostnej skupiny napr. na celkovom počte potratov môžu byť úzko späté s meniacou sa početnosťou žien v danej vzdelanostnej skupine.

Nebudeme sa na tomto mieste zaoberať platnou legislatívou, ktorá bola viac či menej podrobne diskutovaná v iných publikáciách (Vaňo 2005, Vaňo 2007, Pilinská 2005, Potančoková 2010). Rovnako nie je cieľom na tomto mieste diskutovať dostupnosť a prístup k UPT pre rôzne (sociálne) skupiny žien²⁷. Zameriame sa preto na intenzitu umelej a samovoľnej potratovosti a porovnanie štruktúry ukončených tehotenstiev žien s rôznym stupňom najvyššieho dosiahnutého vzdelania.

Na tomto mieste je nevyhnutné zdôrazniť, že sa jedná o najvyššie dokončené vzdelanie ženy v čase, kedy podstúpila potrat. To znamená, že nie je možné rozlíšiť napr. študujúce vysokoškoláčky od ostatných žien s ukončeným stredoškolským vzdelaním s maturitou. Tiež nie je možné tieto výsledky chápať v zmysle generačných ukazovateľov. Keďže nepoznáme podrobné reprodukčné histórie žien, nie je možné vyčíslieť celkovú mieru potratovosti napr. žien s vysokoškolským vzdelaním, pretože nie je možné zistiť, koľko zákrokov podstúpili v čase, keď ešte nemali dokončené vyššie vzdelanie. Nevieme teda povedať, či sa napr. vysokoškolsky vzdelané ženy líšia počas celého svojho života od žien s nižším dosiahnutým vzdelaním, t.j. majú nižšiu umelú potratovosť než ženy s nižším dokončeným vzdelaním aj v čase, kedy ešte len študujú na strednej či vysokej škole. Je to síce predpoklad s vysokou mierou pravdepodobnosti, ale nemôžeme ho potvrdiť na dostupných dátach, ktoré analyzujeme v tejto publikácii.

Najčastejšie sa pri analýzach potratovosti kladie dôraz na iné charakteristiky žien podstupujúcich UPT, a to predovšetkým na rodinný stav a počet živonarodených detí pred UPT, pričom analýza diferenčnej potratovosti podľa stupňa najvyššieho dosiahnutého vzdelania nie je bežným typom štúdie. Samozrejme, rozdiely medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami sú často predpokladané. Avšak bez podrobných dát o štruktúre populácie žien podľa dosiahnutého vzdelania a veku však nie je možné vyčíslieť intenzitné ukazovatele potratovosti. Rozšírenie možnosti analýzy o intenzitné miery a porovnanie jednotlivých skupín žien je preto jedným z hlavných prínosov tejto štúdie.

Najvyššia intenzita samovoľnej aj umelej potratovosti je v skupine žien s najvyšším dokončeným základným vzdelaním, naopak najpriaznivejšie sú ukazovatele potratovosti u vysokoškolsky vzdelaných žien

Intenzitu samovoľnej aj umelej²⁸ potratovosti charakterizujeme súhrnnými ukazovateľmi, tzv. úhrnnými mierami, ktoré udávajú priemerný počet potratov na ženu danej vzdelanostnej kategórie. Jedná sa o odhad, koľko potratov by žena v reprodukčnom veku podstúpila počas celého jej reprodukčného obdobia, keby boli zachované pomery daného kalendárneho roka (t.j. intenzita meraná špecifickými mierami potratovosti a ich rozloženie podľa veku).

V prípade umelej potratovosti je celkový trend klesajúci, v prípade samovoľnej potratovosti je situácia o čosi zložitejšia. Na porovnanie uvádzame aj úhrnnú plodnosť a úhrnnú mieru ukončených tehotenstiev, čo umožňuje komplexnejšie zhodnotiť rozdiely v reprodukčnom správaní jednotlivých vzdelanostných skupín žien (tab. 7.1).

Intenzita umelej potratovosti na Slovensku klesá nepretržite od začiatku 90. rokov. Pokles bol značne dynamický z úrovne 1,23 UPT na ženu v roku 1990 na 0,31 UPT na ženu v roku 2009. Príčiny tohto poklesu boli diskutované už na viacerých miestach (Vaňo 2001, 2005, 2007, Pilinská 2005). Už analýzy štruktúry UPT podľa vzdelania žiadateľiek

²⁷ Dokončené vzdelanie chápeme ako charakteristiku indikujúcu ľudský, sociálny aj ekonomický kapitál jedinca. Predpokladáme teda, že miera sociálnej exklúzie a riziko chudoby negatívne a výška príjmu pozitívne korelujú so zvyšujúcim sa dokončeným vzdelaním. Preto predpokladáme viac bariér ovplyvňujúcich prístup k UPT na žiadosť ženy u žien s nízkym vzdelaním.

²⁸ V kategórii umelých potratov (UPT) sú zahrnuté všetky prerušenia tehotenstva okrem samovoľných potratov, t.j. vrátane prerušenia mimomaternicového tehotenstva a tzv. ostatných potratov. Hoci Národné centrum zdravotníckych informácií (NCZI) vykazuje tieto typy UPT samostatne, v našej analýze používame triedenie zavedené ŠÚ SR a tiež sa domnievame, že zahrnutie tzv. ostatných potratov k UPT je nevyhnutné, keďže sa do tejto kategórie dostávajú pravdepodobne nielen UPT zo zdravotných dôvodov. Zahrnutie ukončení MMT do počtu UPT výsledný počet UPT nijako výrazne neovplyvní, keďže tvoria iba približne 2,0 až 2,5 % UPT. Naopak, značne stúpa počet tzv. ostatných potratov, ktoré by mali byť vykonané len zo zdravotných dôvodov (a teda sú oslobodené od poplatku), avšak lekári nemajú povinnosť pri ich vykazovaní uvádzať diagnózu (NZCI 2009), na základe ktorej bol zákrok vykonaný. Výrazne rastúci počet týchto zákrokov vyvoláva otázky, nakoľko sa do tejto kategórie dostávajú aj UPT, ktoré sú de facto UPT na žiadosť ženy. V roku 2000 bolo evidovaných 1427 ostatných potratov, ktoré tvorili 7,7 % UPT, avšak v roku 2009 to bolo už 2888 a podieľali sa na celkovom počte UPT 21,8 %. Z tohto dôvodu pokladáme za vhodnejšie analyzovať kategóriu tzv. ostatných potratov v rámci UPT.

o UPT ukázali, že pokles bol podľa všetkého dynamickejší u žien s vyšším dosiahnutým vzdelaním (Vaňo 2007, Potančoková 2008). Je zrejmé, že najdynamickejší pokles intenzity umelej potratovosti prebehol už v 90. rokoch a v prvom decéniu 21. storočia sledujeme už pozvoľnejšie klesajúci trend. Najvýraznejšie znížila úhrnná umelá potratovosť u žien s najvyšším dokončeným základným a vysokoškolským vzdelaním. Intenzita umelej potratovosti žien s vysokoškolským vzdelaním, ktoré vykazujú najnižšiu úhrnnú mieru potratovosti, sa medzi rokmi 2001 a 2009 znížila z približne 0,28 na 0,15 UPT na ženu, tento výrazný pokles je však pravdepodobne amplifikovaný vyššou než reálnou mierou umelej potratovosti na začiatku sledovaného obdobia v dôsledku problematickej kvality dát, takže skutočný pokles nastal pravdepodobne z o niečo nižšej úrovne. Nemení to však nič na fakte, že vysokoškolsky vzdelané ženy mali počas celého obdobia najnižšiu intenzitu umelej potratovosti.

U najpočetnejšej skupiny žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou klesla úhrnná umelá potratovosť z približne 0,39 UPT na ženu v roku 2001 na 0,29 UPT na ženu v roku 2009. U žien so základným vzdelaním klesla medzi rokmi 2002 a 2009 úhrnná umelá miera potratovosti o približne 0,15 UPT na ženu, čo je najväčší absolútny pokles (z 0,96 UPT na ženu v roku 2001 na 0,81 UPT na ženu v roku 2009). Aj napriek tomu si tieto ženy nachováajú najvyššiu intenzitu umelej potratovosti, ktorá výrazne prevyšuje umelú potratovosť ostatných vzdelanostných skupín žien. V porovnaní s vysokoškolsky vzdelanými ženami, ktoré nájdeme na opačnej strane spektra, je intenzita umelej potratovosti žien s najvyšším dosiahnutým základným vzdelaním viac než 4-krát vyššia. Trend umelej potratovosti žien so základným vzdelaním a stredoškolským bez maturity bol v rokoch 2001 – 2009 nevyrovnaný a aj preto publikujeme len priemerné hodnoty za obdobia rokov 2001 – 2004 a 2005 – 2009. Hodnoty ukazovateľa v jednotlivých rokoch sú u žien s nižším vzdelaním nestabilné, preto je mieru poklesu len ťažko odhadnúť kvôli medziročným výkyvom niekedy presahujúcim hodnotu 0,1 UPT²⁹. Najvyššia úhrnná umelá potratovosť žien so základným vzdelaním dosiahla hodnotu 0,97 UPT na ženu v roku 2002 a najnižšia hodnota v roku 2005 bola 0,59 UPT na ženu, pričom do roku 2009 bol nameraný rast späť na úroveň 0,81 dieťaťa na ženu. Tieto značné výkyvy neumožňujú jednoznačne usúdiť mieru poklesu intenzity umelej potratovosti, resp. či skutočne intenzita umelej potratovosti týchto žien v posledných rokoch stúpa. Je to však pravdepodobné, pretože pri porovnaní vývoja úhrnnej samovoľnej potratovosti s podielom UPT na ukončených tehotenstvách vidíme, že v roku 2005 bol skutočne podiel UPT na ukončených tehotenstvách žien so základným a stredoškolským vzdelaním najnižší v porovnaní s predchádzajúcim a nadchádzajúcim obdobím (graf 7.2a). Takže je možné, že od roku 2006 sme skutočne svedkami zvyšovania intenzity umelej potratovosti týchto žien. Podobne problematické je hodnotenie intenzity umelej potratovosti žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity, ktoré sú najmenej početnou vzdelanostnou skupinou. Preto je potrebné prezentované hodnoty ukazovateľov intenzity potratovosti týchto dvoch skupín žien vnímať len ako približný odhad reálnej úrovne. Naopak, vývoj úhrnnej umelej potratovosti je u žien s vyšším vzdelaním stabilný a vidíme jednoznačný pokles intenzity.

Tab. 7.1: Úhrnné miery charakterizujúce reprodukciu jednotlivých vzdelanostných skupín žien v rokoch 2001 – 2004 a 2005 – 2009

Najvyššie dosiahnuté vzdelanie	Úhrnná miera samovoľnej potratovosti		Úhrnná miera umelej potratovosti		Úhrnná plodnosť		Úhrnná miera ukončených tehotenstiev	
	2001 – 04	2005 – 09	2001 – 04	2005 – 09	2001 – 04	2005 – 09	2001 – 04	2005 – 09
ZS	0,31	0,29	0,83	0,70	2,96	2,84	4,11	3,82
SbM	0,12	0,11	0,47	0,45	1,32	1,35	1,92	1,91
SsM	0,09	0,11	0,37	0,31	0,95	1,07	1,42	1,48
VS	0,09	0,09	0,24	0,18	1,19	1,38	1,52	1,66
SR celkom	0,12	0,12	0,41	0,33	1,21	1,30	1,74	1,76

Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autorka

Samovoľná potratovosť žien so základným vzdelaním je trojnásobne vyššia a umelá potratovosť až štvornásobne vyššia v porovnaní s ostatnými vzdelanostnými skupinami

Rozdiely v intenzite umelej aj samovoľnej potratovosti medzi skupinami žien s rôznym dokončeným vzdelaním sú značné. Úhrnná umelá potratovosť žien s najvyšším základným dokončeným vzdelaním (približne 0,70 UPT na ženu) bola pre obdobie rokov 2005 – 2009 štvornásobne vyššia než umelá potratovosť vysokoškoláčok (približne 0,18 UPT na ženu). Intenzita samovoľnej potratovosti žien s dokončeným základným vzdelaním je trojnásobne vyššia v porovnaní s ostatnými vzdelanostnými skupinami (Tab. 7.1).

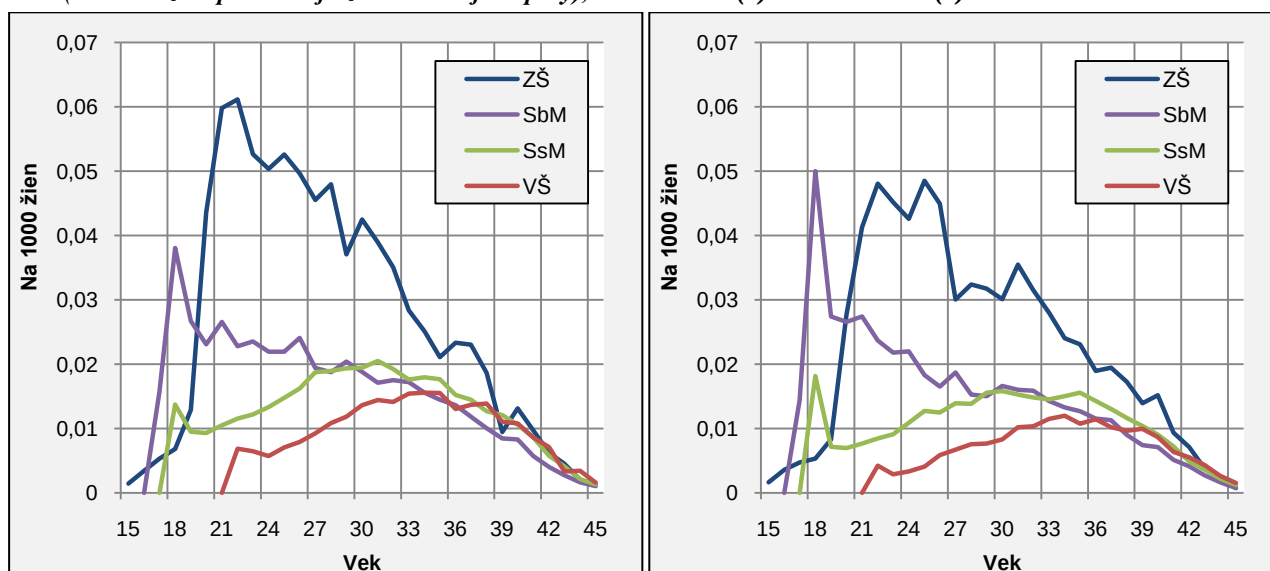
Príčiny vyššej samovoľnej potratovosti žien so základným vzdelaním môže byť viacero. Pri porovnaní úhrnných mier plodnosti a potratovosti vidíme, že tieto ženy majú najvyššiu úhrnnú mieru ukončených tehotenstiev a navyše, keďže sa jedná zväčša o ženy zo sociálne vylúčených komunít pristupujú ďalšie špecifiká a problémy: nízky vek pri

²⁹ Výkyvy môžu byť totiž tiež dôsledkom odhadu početnosti tejto skupiny žien v jednotlivých vekových skupinách na základe vzorky VZPS a fluktuácie môžu odrážať kvalitu dát z VZPS a nie skutočné zmeny umelej potratovosti. Predovšetkým v rokoch 2001 – 2004 vzorka VZPS podľa našich zistení podhodnocuje podiel žien so základným a vysokoškolským vzdelaním v reprodukčnom veku. Preto je možné, že skutočné rozdiely v úrovni umelej aj samovoľnej potratovosti žien s rozdielnym stupňom vzdelania sú o niečo menej výrazné.

prvom tehotenstve a materstve (v nízkom veku je zvýšené riziko spontánneho potratu), nie práve najlepšie reprodukčné zdravie týchto žien, rizikové správanie a návyky počas tehotenstva (napr. fajčenie a konzumácia alkoholu), dostupnosť lekárskej starostlivosti (finančná, vzdialenosť najbližšieho zariadenia atď.) (pozri tiež Šprocha a Potančoková 2008). Prístupovať tiež môže aj faktor spôsobu vykazovania UPT a samovoľných potratov v niektorých zdravotníckych zariadeniach (lokalizovaných predovšetkým v Prešovskom a Košickom kraji), keď z dôvodu finančnej nedostupnosti UPT na žiadosť ženy môžu byť niektoré UPT vykazované ako spontánne potraty³⁰ (Potančoková 2010).

Samozrejme vzhľadom na charakter dát možno namietat, že pod výrazne odlišné hodnoty úhrnných mier sa podpisuje aj fakt, že tieto ukazovatele sú úhrnom rôzne širokých vekových skupín, pretože do veku približne 17 rokov nie je možné, aby mali ženy podstupujúce UPT iné dokončené vzdelanie než základné, čo môže skresľovať porovnanie. Avšak vzdelanostný gradient zostáva zachovaný aj keď porovnáme výšku umelej potratovosti jednotlivých vzdelanostných skupín žien len na vekovom intervale 22 – 49 rokov. Tento fakt je viditeľný z grafov 7.1a,b, ktoré

Graf 7.1a,b: Špecifické miery umelej potratovosti podľa najvyššieho dokončeného vzdelania ženy v čase vykonania UPT (na 1000 žien príslušnej vzdelanostnej skupiny), 2001 – 2004 (a) a 2005 – 2009 (b)



Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autorka

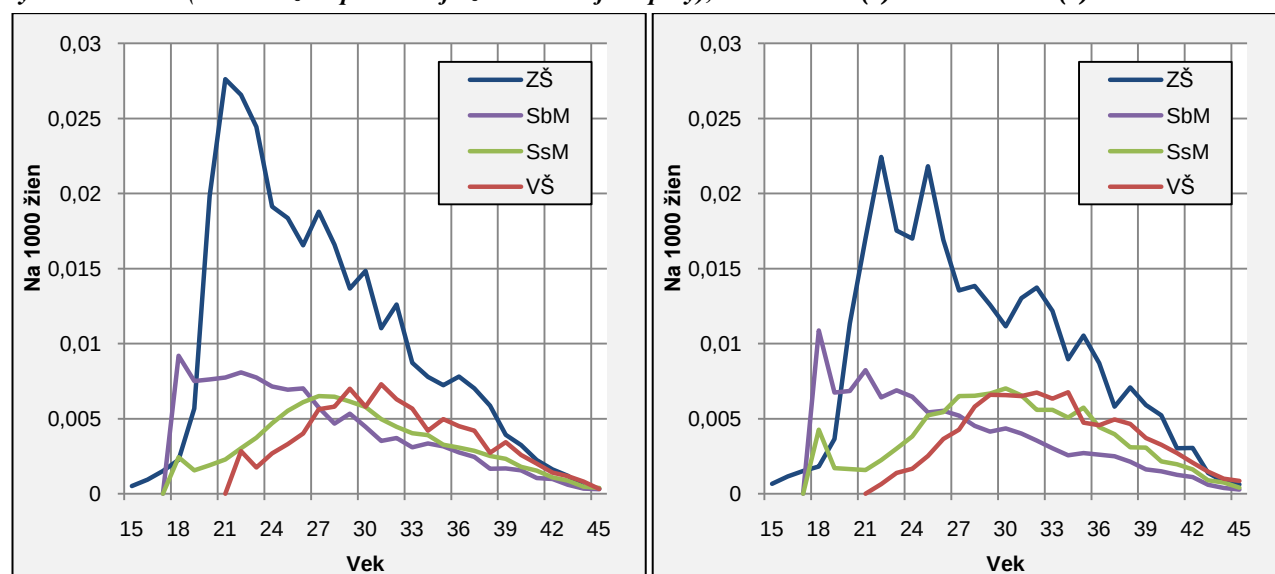
Tab. 7.2: Špecifické miery umelej a samovoľnej potratovosti pre jednotlivé vzdelanostné skupiny žien

Vek	ZŠ		SŠ bez maturity		SŠ s maturitou		VŠ	
	2001 – 2004	2005 – 2009	2001 – 2004	2005 – 2009	2001 – 2004	2005 – 2009	2001 – 2004	2005 – 2009
<i>Špecifické miery umelej potratovosti (na ženu)</i>								
15 – 19	0,03	0,02	0,08	0,09	0,02	0,03	x	x
20 – 24	0,27	0,20	0,12	0,12	0,06	0,04	0,02	0,01
25 – 29	0,23	0,19	0,10	0,08	0,09	0,07	0,05	0,03
30 – 34	0,17	0,15	0,09	0,08	0,09	0,08	0,07	0,05
35 – 39	0,10	0,09	0,06	0,05	0,07	0,06	0,07	0,05
40+	0,04	0,04	0,02	0,02	0,03	0,03	0,04	0,03
Úhrn	0,83	0,70	0,47	0,45	0,37	0,31	0,24	0,18
<i>Špecifické miery samovoľnej potratovosti (na ženu)</i>								
15 – 19	0,01	0,01	0,02	0,02	0,00	0,01	x	x
20 – 24	0,12	0,09	0,04	0,03	0,02	0,01	0,01	0,00
25 – 29	0,08	0,08	0,03	0,02	0,03	0,03	0,03	0,02
30 – 34	0,06	0,06	0,02	0,02	0,02	0,03	0,03	0,03
35 – 39	0,03	0,04	0,01	0,01	0,01	0,02	0,02	0,02
40+	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01
Úhrn	0,32	0,28	0,12	0,11	0,09	0,11	0,09	0,09

Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autorka

³⁰ Maximálna cena za UPT na žiadosť ženy je v súčasnosti stanovená Ministerstvom zdravotníctva na 248,95 eura, čo predstavuje približne 40 – 50 % čistej mesačnej mzdy v krajoch SR s výnimkou Bratislavského kraja. Niektoré zariadenia v krajoch, v ktorých je priemerná mzda najnižšia požadujú nižší poplatok do 200 euro. Aj táto nižšia cena však môže byť bariérou v dostupnosti UPT pre ženy s nízkym príjmom a môže motivovať k hľadaniu možnosti vyhnúť sa poplatku (napr. klasifikácia ako UPT zo zdravotných príčin alebo ako tzv. ostatný potrat). Hoci je takáto prax diskutabilná, pre ženy zo sociálne slabších vrstiev zabezpečuje prístup k bezpečnému umelému prerušeniu tehotenstva a môže predísť iným, extrémnejším riešeniam tehotenstva.

Graf 7.2a,b: Špecifické miery samovoľnej potratovosti podľa najvyššieho dokončeného vzdelania ženy v čase vykonania UPT (na 1000 žien príslušnej vzdelanostnej skupiny), 2001 – 2004 (a) a 2005 – 2009 (b)



Zdroj údajov: ŠÚ SR, VZPS 2001 – 2009; výpočty autorka

zobrazujú priebeh špecifických mier umelej potratovosti podľa veku žien. Vidíme tiež, že intenzita umelej potratovosti sa znížila pravdepodobne vo všetkých vzdelanostných skupinách.

Priebeh špecifických mier samovoľnej potratovosti je v podstate identický k mieram umelej potratovosti, len intenzita je nižšia. Špecifické miery potratovosti totiž reflektujú časovanie tehotenstiev podľa veku v jednotlivých vzdelanostných skupinách žien, takže nie je prekvapujúce, že u žien s nižším vzdelaním vidíme maximum umelej aj samovoľnej potratovosti v nižšom veku (20 – 24 rokov) a u vysokoškolsky vzdelaných žien je maximum posunuté až do veku približne 35 rokov (graf 7.2 a,b).

Pozitívnym trendom je znižovanie podielu opakovaných UPT, a to vo všetkých vzdelanostných skupinách

Ďalším pozitívnym trendom je znižovanie počtu a podielu opakovaných UPT³¹ (tab. 7.3), čo prispieva k poklesu celkovej umelej potratovosti a redukuje zdravotné riziká, ktoré môžu byť dôsledkami najmä opakovaných interrupcií. Opäť však vidíme výrazné rozdiely podľa dokončeného vzdelania žien podstupujúcich zákrok. Najčastejšie opakované UPT podstupujú ženy so základným vzdelaním, v roku 2009 tvorili opakované zákroky takmer tretinu všetkých UPT vykonaných ženám so základným vzdelaním, vysoký je tiež podiel opakovaných zákrokov u stredoškolsky vzdelaných bez maturity. Celkový podiel opakovaných UPT sa medzi rokmi znížil u všetkých vzdelanostných skupín žien, avšak určitým problémom je stále vysoký podiel u žien so základným a stredoškolským vzdelaním bez maturity. Pravdepodobne tu istú úlohu hrá aj efekt selekcie – celkový počet UPT sa znižuje, takže je pravdepodobné, že ide o určitú skupinu žien, ktorých váha na celkovom počte žien stúpa zároveň s poklesom umelej potratovosti. V tom prípade sa zdá, že ženy podstupujúce UPT opakované do veľkej miery používajú interrupciu ako metódu antikoncepcie post factum. Dôvodmi môže byť tiež horšie reprodukčné zdravie žien ako aj vyššia incidencia neželaných tehotenstiev ako dôsledok nepoužívania alebo nesprávneho používania zvolenej antikoncepcnej metódy.

Tab. 7.3: UPT podľa poradia zákroku podstupného ženou (v %), podľa dokončeného vzdelania ženy pri vykonaní UPT, 2001 a 2009

Poradie UPT	2001				2009			
	ZŠ	SbM	SsM	VŠ	ZŠ	SbM	SsM	VŠ
1	57,2	62,1	69,1	67,5	68,5	65,0	74,6	83,6
2	21,7	23,3	21,5	22,3	16,1	22,9	18,5	12,8
3+	11,7	9,7	6,9	7,7	15,4	12,1	6,9	3,6
Počet UPT celkom	3344	5563	7866	1238	2688	3324	6042	1186
% z UPT celkom	18,6	30,9	43,7	6,9	20,3	25,1	45,6	9,0
% žien v reprodukčnom veku*	26,2	25,4	40,7	7,6	21,4	20,5	44,3	13,8

Zdroj údajov: ŠÚ SR; výpočty autorka

³¹ Nerozlišujeme medzi UPT zo zdravotných a iných dôvodov, ide o celkový počet UPT.

Podiel tri a viackrát opakovaných interrupcií bol v roku 2009 najnižší u vysokoškolsky vzdelaných žien a takmer 84 % tvorili prvé UPT. Oproti roku 2001 sa podiel opakovaných UPT žien s vysokoškolským vzdelaním znížil takmer o polovicu. Zároveň vidíme, že podiel všetkých UPT vykonaných vysokoškolsky vzdelaným ženám je nižší ako proporcia tejto vzdelanostnej skupiny na celkovom počte žien v reprodukčnom veku. Naopak, najnižší podiel prvých zákrokov a zároveň výrazne vyšší podiel UPT, než je zastúpenie vzdelanostnej skupiny na celkovom počte žien v reprodukčnom veku si udržiavajú stredoškolsky vzdelané ženy bez maturity.

Najviac, až 25 %, tehotenstiev končí UPT v prípade žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity

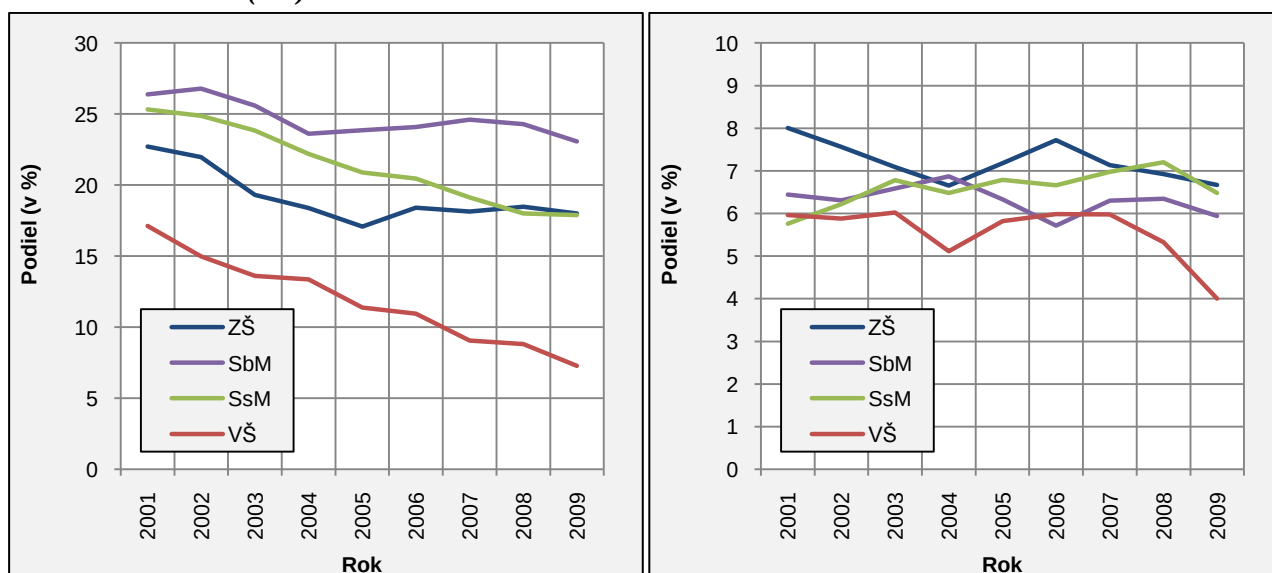
Významné odlišnosti zistíme tiež pri pohľade na štruktúru ukončených tehotenstiev, ktorá vyjadruje, aká proporcia všetkých tehotenstiev končí spontánnym potratom, UPT alebo pôrodom³². Štruktúra ukončených tehotenstiev obohacuje analýzu potratovosti o ďalší relevantný pohľad, pretože vzťahuje potraty k celkovému počtu ukončených tehotenstiev, z ktorých tieto potraty pochádzajú (a ktorý sa výrazne odlišuje medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami, ako dokumentuje tabuľka 7.1). Oproti bežne používaným indexom potratovosti uprednostňujeme analýzu štruktúry ukončených tehotenstiev aj z toho dôvodu, že v posledných rokoch je trend vývoja plodnosti a potratovosti protikladný – kým umelá potratovosť klesá, miery plodnosti rastú, takže indexy potratovosti by klesali už len z dôvodu zvyšovania počtu pôrodov. Ukazovateľ by poskytoval skreslenú informáciu, pretože by bol pokles umelej potratovosti meraný indexom amplifikovaný.

Štruktúra ukončených tehotenstiev je bežne dostupný údaj aj v členení podľa vzdelania a veku žien, takže je možné konštruovať dlhší časový rad. V tejto analýze sa zameriame len na študované obdobie rokov 2001 – 2009. Celkovo sa podiel UPT na ukončených tehotenstvách znížil z 23 % v roku 2001 na 17 % v roku 2009, pritom ešte v roku 1990 dosahoval až 36 %.

Vývoj v jednotlivých vzdelanostných skupinách sa značne líši. Výrazný bol pokles zastúpenia UPT na ukončených tehotenstvách najmä u vysokoškolsky vzdelaných žien, u ktorých sa podiel zredukoval zo 17,1 na 7,3 %. Pokles bol najdynamickejší, takmer lineárny a zatiaľ nevykazuje náznaky spomalenia, na rozdiel od ostatných vzdelanostných skupín žien.

Pomerne dynamicky sa znižoval podiel tehotenstiev ukončených UPT až do roku 2008 aj u stredoškolsky vzdelaných žien s maturitou, ktoré boli ešte v roku 2001 skupinou, ktorá využívala možnosť UPT takmer rovnako často ako stredoškolsky vzdelané ženy bez maturity a 25 – 26 % tehotenstiev týchto žien končilo UPT. U stredoškolsky vzdelaných s maturitou tento podiel klesol na 18 % v roku 2008 a v nasledujúcom roku sa znížil už len o 0,1 %. Hoci potenciál poklesu na nižšiu úroveň isto existuje, uvidíme, či v budúcnosti dôjde k ďalšej redukcii a tým pádom aj zníženiu intenzity umelej potratovosti týchto žien.

Graf 7.2a,b: Podiel tehotenstiev ukončených UPT (a) a spontánnym potratom (b) podľa vzdelanostných skupín žien v rokoch 2001 – 2009 (v %)



Zdroj údajov: ŠÚ SR; výpočty autorka

³² Pôrody sú sumou živo a mŕtvonarodených novorodencov. Členiť pôrody na tieto dve podskupiny nemá veľký význam kvôli celkovo nízkej mŕtvorodenosti.

Hoci majú ženy so základným vzdelaním vysokú úhrnnú umelú potratovosť, ich tehotenstvá končia UPT rovnako často ako v prípade žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou – v 18 %

Hoci ženy so základným vzdelaním vykazujú najvyššiu úhrnnú mieru umelej potratovosti vidíme, že ich tehotenstvá končia interrupciou menej často, než tehotenstvá žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity a do roku 2007 to platilo aj pre stredoškolsky vzdelané ženy s maturitou. Z porovnania týchto ukazovateľov jednoznačne vyplýva, že hlavnou príčinou vysokej miery umelej potratovosti žien s najvyšším dokončeným základným vzdelaním je vyššia miera tehotenstiev. Preto je ich miera umelej potratovosti až 4-násobne vyššia než u žien z vysokoškolským vzdelaním, hoci pri pohľade na podiel tehotenstiev ukončených UPT zistíme, že u oboch vzdelanostných skupín žien v posledných rokoch podiel dosahuje zhodne 18 %, t.j. rovnaká časť tehotenstiev končí UPT. Pokles proporcie UPT na ukončených tehotenstvách u žien so základným vzdelaním zastavil v roku 2005 (kedy dosiahol 17 %) a v nasledujúcom období mierne stúpol na približne 18 % a zdá sa, že na tejto úrovni môže zotrvať aj v budúcnosti, pokiaľ neprídu nové impulzy k zníženiu umelej potratovosti týchto žien, napr. v podobe dotovania antikoncepcie zo zdravotného poistenia, vzdelávacích programov pre tieto ženy a pod. Tento záver platí aj pre skupinu žien s ukončeným stredoškolským vzdelaním bez maturity, ktorá sa javí z hľadiska reprodukčného správania ako najproblematickejšia. Približne 15 % tehotenstiev týchto žien končí UPT.

Graf 7.2b potvrdzuje vysokú samovoľnú potratovosť žien so základným vzdelaním, v porovnaní s ostatnými vzdelanostnými skupinami žien však nie až tak dramaticky vysoká ako úhrnná samovoľná potratovosť. Znamená to, že príčinu vysokej samovoľnej potratovosti týchto žien možno hľadať do veľkej miery vo vysokej miere tehotnosti. Keďže tieto ženy za svoj život otehotnejú v priemere približne štyrikrát, pričom prvé tehotenstvá realizujú vo veľkej miere vo veku do 20 rokov, má to dopady na ich samovoľnú potratovosť a reprodukčné zdravie.

Celkovo je však veľmi zložitá interpretovať vývoj počtu a podielu samovoľných potratov, pretože napr. v roku 2009 sa ich celkový počet výrazne znížil aj napriek značnému nárastu počtu ukončených tehotenstiev, čo súvisí s prebiehajúcim procesom rekuperácie mier plodnosti. Za týchto okolností by sme očakávali skôr zvýšenie ukazovateľov samovoľnej potratovosti žien. Do istej miery sú nevyrovnanosti trendu dôsledkom pomerne nízkeho počtu samovoľných potratov³³. Fluktuácie v počtoch a nejednoznačný vzťah medzi vývojom miery ukončených tehotenstiev a samovoľnou potratovosťou skôr vedie k záveru, že vykazovanie samovoľných potratov úzko súvisí s vykazovaním UPT a súvisí s praxou vykazovania potratov lekármi a zdravotníkmi zariadeniami.

Percento tehotenstiev ukončených UPT sa znížilo vo všetkých vekových a vzdelanostných skupinách

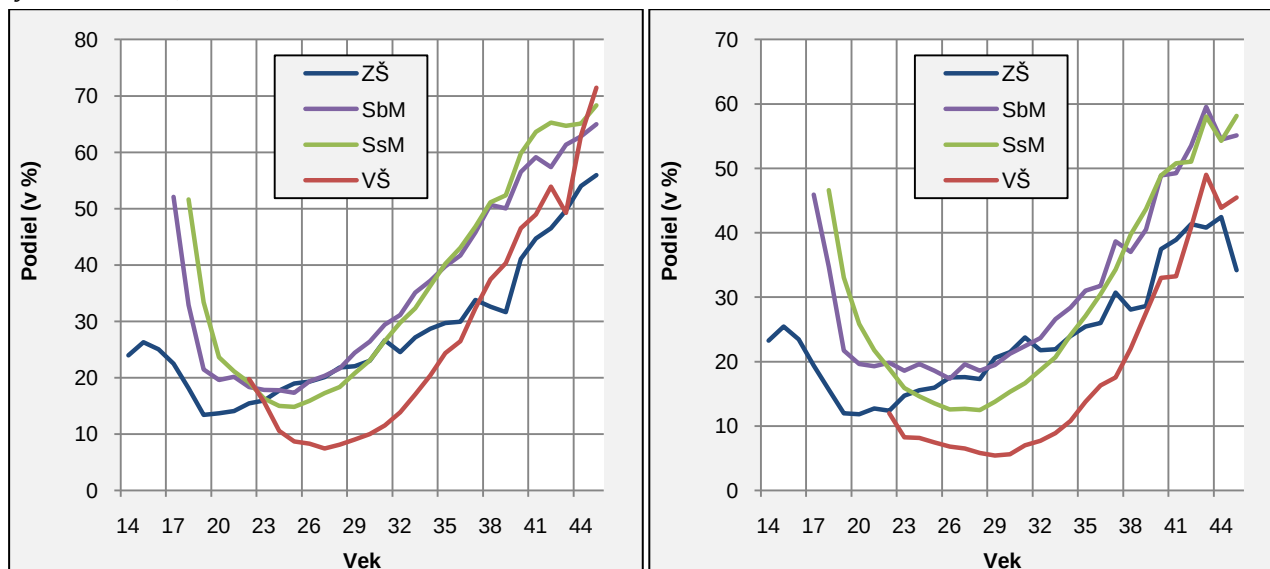
Spôsob ukončenia tehotenstva samozrejme ovplyvňuje aj situácia tehotnej ženy a jedným z významných faktorov je aj vek. Tehotenstvá ukončené UPT sú určitým percentom neželaných tehotenstiev, ktorých celkovú incidenciu nám dostupné dáta neumožňujú zistiť. Zaujímavé z tohto pohľadu sú zistenia Régnier - Loillera a Leridona (2007), ktorí analýzou dát špecializovaných výberových zisťovaní zistili, že približne 20 % tehotenstiev žien vo Francúzsku je neplánovaných. Pritom miera užívania hormonálnej antikoncepcie je vo Francúzsku vysoká a pohybuje sa okolo 60 %. Je pravdepodobné, že vzhľadom na nízku mieru užívania lekárom predpísanej antikoncepcie ženami v reprodukčnom veku (približne 25 % v posledných 4 rokoch podľa dát NCZI) sú neplánované tehotenstvá na Slovensku rozšírenejšie. Vek, v ktorom k neželanému tehotenstvu dôjde, potom ovplyvňuje spôsob ukončenia tehotenstva aj s ohľadom na regulácie plynúce z platnej legislatívy, podľa ktorej je UPT u žien do 15 a nad 40 rokov vrátane bezplatné a vykazované ako UPT zo zdravotných dôvodov, keďže príliš nízky alebo príliš vysoký vek tehotnej ženy je rizikovým faktorom. Z hľadiska veku vidíme najvyšší podiel tehotenstiev ukončených UPT u mladých dievčat do 20 rokov a vo veku nad 30 – 35 rokov. Najnižší podiel tehotenstiev ukončených UPT je vo veku, kedy sa načasovanie tehotenstva kryje s pociťovaným optimálnym vekom na založenie rodiny, ktorý sa samozrejme môže líšiť u jednotlivých vzdelanostných a sociálnych skupín. Materstvo a školská dochádzka sú totiž vnímané ako veľmi ťažko kombinovateľné roly (Potančoková 2009) a štúdium alebo zámer pokračovať v štúdiu a zvyšovať si kvalifikácia môžu prispieť k rozhodnutiu ohľadne spôsobu ukončenia tehotenstva. Nie je preto prekvapivé, že viac než 1/3 tehotenstiev 17 – 18-ročných dievčat s ukončeným stredoškolským vzdelaním končí UPT. U dievčat s ukončeným základným vzdelaním je pritom tento podiel výrazne nižší a minimum približne 12 % dosahuje už vo veku 19 rokov, čo odráža pravdepodobne do veľkej miery špecifiká zakladania rodín a reprodukcie v segregovaných a separovaných rómskych lokalitách.

Pre tieto ženy je tehotenstvo v nízkom veku pravdepodobne do istej miery želané. Od veku 20 rokov potom podiel tehotenstiev žien so základným vzdelaním, ktoré sú ukončené UPT rastie a dosahuje maximá približne 40 % vo veku 40 a viac rokov. Počas dvoch sledovaných období sa podiel UPT na ukončených tehotenstvách znížil najmä vo veku 20 a viac rokov. V porovnaní s ostatnými vzdelanostnými skupinami je podiel tehotenstiev ukončených UPT pomerne vysoký (na úrovni žien s ukončeným stredoškolským vzdelaním bez maturity) vo veku 25 – 30 rokov, naopak vo veku

³³ Celkovo bolo v roku 2009 vykázaných 4695 samovoľných potratov. V najmenej početnej skupine vysokoškolsky vzdelaných žien sa počty samovoľných potratov pohybovali v rokoch 2001 – 2009 medzi 431 a 727, čo sú zo štatistického pohľadu pomerne nízke čísla.

nad 40 rokov je na úrovni žien s vysokoškolským vzdelaním. Z grafu 7.4a tiež vidíme zvýšený podiel tehotenstiev ukončených samovoľným potratom, čo vplýva celkové percento tehotenstiev ukončených pôrodom, ktoré u tejto vzdelanostnej skupiny presahovalo v rokoch 2005 – 2009 hranicu 80 % len vo veku 19 – 22 rokov. Vo veku nad 35 rokov významne redukuje podiel pôrodov rastúca samovoľná potratovosť, ktorá dosahuje 12 až 20 % a zvyšuje sa s vekom žien.

Graf 7.3a,b: Podiel tehotenstiev ukončených UPT (v %) podľa veku a najvyššieho ukončeného vzdelania žien v dobe vykonania UPT, 2001 – 2004 a 2005 – 2009



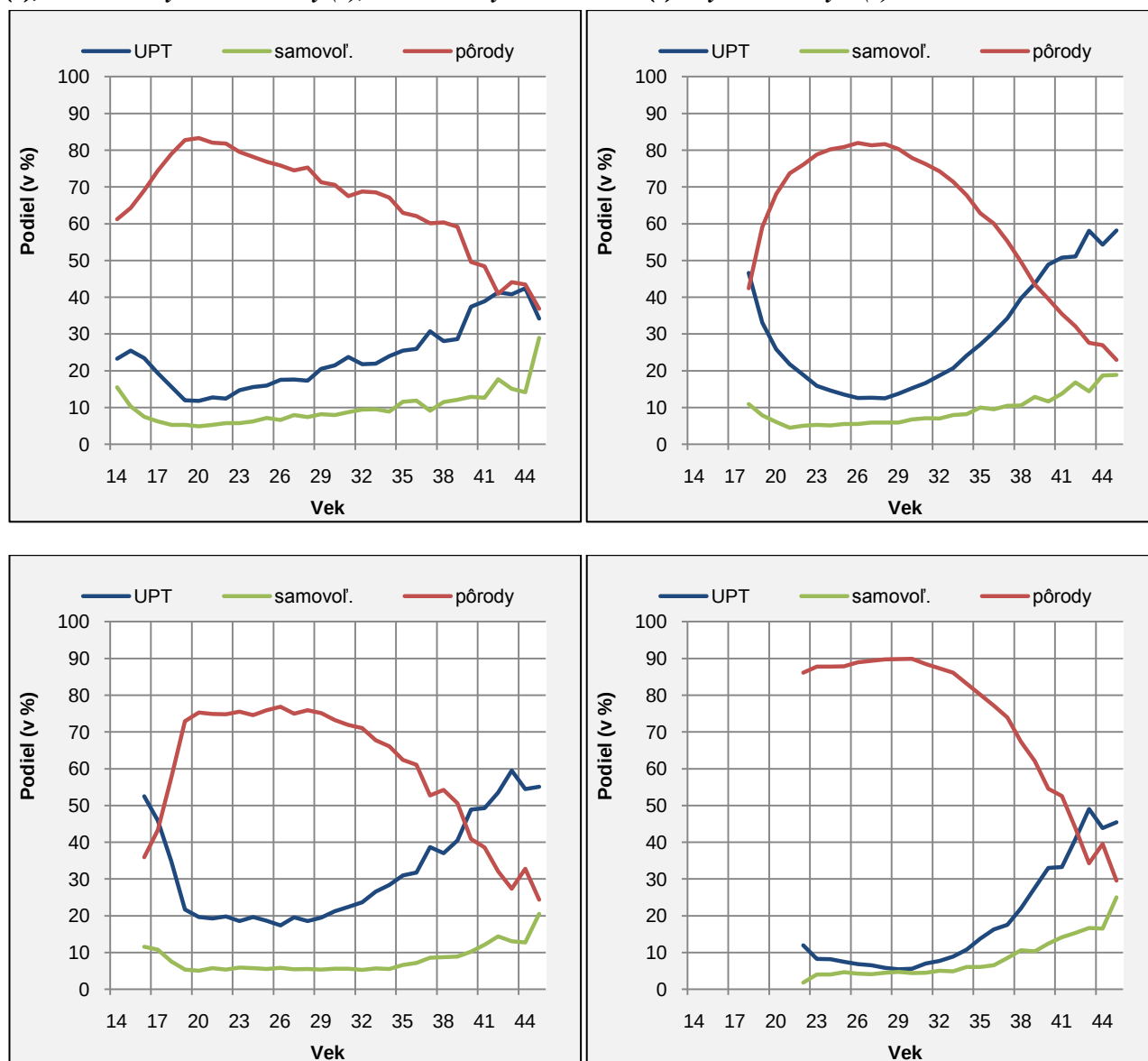
Zdroj údajov: ŠÚ SR; výpočty autorka

Viac než tretina tehotenstiev vo veku nad 40 rokov končí UPT, v rámci vzdelanostných skupín je najvyšší podiel v takmer každej vekovej skupine u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity

K najmenej výraznému poklesu podielu tehotenstiev končených UPT došlo počas sledovaných období u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity. V tejto vzdelanostnej skupine zostáva podiel najvyšší vo veku od 20 rokov. Do veku 20 rokov je vyšší u stredoškolsky vzdelaných s maturitou. Vo veku okolo 30 rokov je podiel UPT na ukončených tehotenstvách najvyšší a pomerne vyrovnaný u žien so základným vzdelaním a stredoškolským bez maturity, keďže zastúpenie UPT na tehotenstvách stredoškolsky vzdelaných s maturitou klesá na úroveň tesne nad 12 % vo veku 25 – 28 rokov. Od veku 35 rokov je podobný podiel tehotenstiev ukončených UPT u stredoškolsky vzdelaných s maturitou a menšie percento tehotenstiev končiacich UPT vykazujú ženy so základným a vysokoškolským vzdelaním. Z vyššie uvedeného vyplýva, že najmenej tehotenstiev končí UPT v prípade vysokoškolsky vzdelaných žien. V tejto skupine podiel presiahol 20 % až vo veku 38 rokov (obdobie 2005 – 2009). Z grafu 7.4d tiež vidíme, že proporcionálne najviac tehotenstiev žien s vysokoškolským vzdelaním je ukončených pôrodom – tento podiel presahoval 80 % až do veku 35 rokov vrátane, pritom vo veku 27 – 31 rokov to bolo takmer 90 %. Avšak od veku 42 rokov to bola už menej než polovica a takmer polovica tehotenstiev bola ukončená UPT.

Pri porovnaní sledovaných období vidíme, že najvýraznejšie sa znížil podiel UPT na ukončených tehotenstvách u žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou a vyšším vo veku 30 a viac rokov, najmä však vo veku nad 35 %, kde redukcia presahovala 10 %. Pokles vo veku nad 40 rokov bol značný u všetkých vzdelanostných skupín. To nás vedie k záveru, že zmena reprodukčného správania môže byť podmienená kohortne. Je pravdepodobné, že ženy si návyky ohľadne používania antikoncepcie osvojujú najmä na začiatku ich reprodukčného života, čo by znamenalo, že ženy, ktoré boli zvyknuté spoliehať sa na interrupciu ako riešenie neželaného tehotenstva postupne starnú a mladšie generácie žien s odlišnými návykmi sa už viac spoliehajú na účinnú antikoncepciu. Znižuje sa tiež miera ukončených tehotenstiev -násťročných dievčat, ale vidíme, že redukcia proporcie tehotenstiev týchto dievčat ukončených UPT sa pri porovnaní údajov z rokov 2001 – 2004 a 2005 – 2009 až tak výrazne neliši. Celkovo je teda pokles počtu UPT mladých dievčat podmienený hlavne efektívnejším zamedzením tehotenstva, keď však príde na riešenie takéhoto tehotenstva správanie dievčat sa v princípe nemení.

Graf 7.4a – d: Štruktúra ukončených tehotenstiev podľa veku žien s najvyšším dokončeným vzdelaním základným (a), stredoškolským bez maturity (b), stredoškolským s maturitou (c) a vysokoškolským (d)



Zdroj údajov: ŠÚ SR; výpočty autorka

Môžeme konštatovať značné rozdiely v reprodukčnom správaní žien, umelej aj samovoľnej potratovosti. Z vyššie uvedeného vyplýva, že najrizikovejšie reprodukčné správanie je typické pre ženy s ukončeným stredoškolským vzdelaním bez maturity, ktoré najčastejšie využívajú UPT. Hoci intenzita umelej aj samovoľnej potratovosti je vysoká najmä u žien so základným dokončeným vzdelaním, je to dané hlavne vysokou mierou ukončených tehotenstiev v tejto populácii a skorým materským štartom. Každopádne najmä ženy z týchto dvoch vzdelanostných skupín žien a ženy vo veku nad 40 rokov (bez ohľadu na vzdelanie) najviac spoliehajú na UPT ako riešenie tehotenstva. Ideálnym prípadom by bolo prepojenie poznatkov o charaktere umelej potratovosti na informácie ohľadne miery užívania antikoncepcie, štruktúry používaných antikoncepčných prostriedkov, ale aj napríklad o informovanosti a dostupnosti o UPT aj antikoncepcii. Bohužiaľ, dostupná dáta o antikoncepcii sú len čiastkové a len veľmi hrubé a o ostatných spomínaných aspektoch reprodukčného správaní a informovanosti žien nemáme žiadne relevantné reprezentatívne poznatky. Predpokladáme, že celková miera využívania lekárom predpísanej antikoncepcie, ktorá podľa dát NCZI dosahuje 25 % je diferencovaná podľa vzdelanostných skupín, neexistujú však dostupné dáta pre overenie tejto hypotézy. Faktom zostáva, že pre ženy z nižším príjmových skupín je efektívna hormonálna antikoncepcia finančne horšie dostupná, čo môže byť jedným z dôvodov ich rizikového správania. Otvorený je preto priestor nielen pre osvetové programy zamerané na zvyšovanie informovanosti žien o metódach plánovania rodičovstva, ale aj pre nastolenie možnosti dotovania antikoncepcie pre ženy s nízkym príjmom, ktoré sú zdravotne poistené. Vzdelanostný gradient v miere umelej potratovosti je totiž aj odrazom finančnej dostupnosti efektívnej antikoncepcie pre jednotlivé vzdelanostné

skupiny žien. V dôsledku rýchlej redukcie umelej potratovosti žien s vysokoškolským vzdelaním, ktoré dokážu najefektívnejšie zamedziť neželanému tehotenstvu, a stagnácie proporcie tehotenstiev končiacich umelým potratom u žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity, ktoré sú protipólom k vysokoškolsky vzdelaným z pohľadu reprodukčného správania, sa rozdiely v umelej potratovosti medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami žien počas rokov 2001 – 2009 prehĺbili.

8. ZÁVER

Najvyššie dosiahnuté vzdelanie predstavuje jeden z najvýznamnejších diferenčných faktorov reprodukčného správania v moderných, a to najmä postmoderných spoločnostiach. Diferenčná analýza procesov demografickej reprodukcie podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na začiatku 21. storočia ukázala, že populácia Slovenska nie je výnimkou a aj v nej existujú pomerne významné rozdiely v reprodukčnom správaní jednotlivých vzdelanostných skupín žien. Poznanie týchto odlišností predstavuje ďalší dôležitý moment pre komplexné pochopenie charakteru reprodukčného správania a jeho zmien v posledných dvoch desaťročiach. Okrem toho je dôležitým zdrojom informácií aj pre budúci populačný vývoj.

Špecifický typ vzdelanostnej štruktúry, ktorý sa vytvoril počas minulého politického režimu, kedy muži najčastejšie dosahovali stredoškolské vzdelanie bez maturity a ženy boli najčastejšie absolventkami stredných škôl s maturitou, sa v generáciách zo 70. rokov a neskôr dynamicky transformuje. Hlavným trendom je predlžovanie doby participácie na vzdelávaní, čo sa odráža na zvyšovaní podielu osôb s úplným stredoškolským vzdelaním a najmä na náraste zastúpenia absolventov vysokých škôl. Výsledkom tejto premeny je tiež skutočnosť, že mladšie ženy narodené v 70. rokoch a neskôr dosahujú na rozdiel od starších generácií žien vo všeobecnosti už vyššie vzdelanie ako ich generační mužskí kolegovia.

Analýza sobášneho správania dokázala, že v populácii Slovenska existujú z pohľadu najvyššieho dosiahnutého vzdelania významné rozdiely v intenzite a časovaní tohto demografického procesu. Najvyššiu intenzitu sobášnosti mali podľa dostupných údajov muži a ženy s vysokoškolským vzdelaním. Naopak, najnižšiu mieru vstupov do manželstva vykazovali osoby s nízkym dosiahnutým vzdelaním. Okrem toho sa ukázalo, že medzi sledovanými vzdelanostnými skupinami existovali tiež určité rozdiely vo vývoji intenzity sobášnosti. U mužov a žien s nízkym dosiahnutým vzdelaním (základné a stredné bez maturity) došlo k miernemu poklesu intenzity sobášnosti, kým u osôb s vyšším vzdelaním s výnimkou mužov s vysokoškolským vzdelaním môžeme v rokoch 2005 – 2009 naopak sledovať mierny nárast intenzity sobášnosti slobodných. Tento jav bol predovšetkým výsledkom postupnej realizácie odložených vstupov do prvého manželstva. Proces odkladania prvých sobášov a následnej rekuperácie sa zatiaľ najvýraznejšie prejavil najmä u osôb s vyšším vzdelaním. Dokazujú to aj hodnoty priemerného veku pri prvom sobáši a ich vývoj. Najskôr do manželstva vo všeobecnosti vstupujú osoby s nízkym vzdelaním a až neskôr sa ženia a vydávajú absolventi a absolventky vysokých škôl.

Okrem posunu sobášnosti slobodných do vyššieho veku dochádza vo všetkých vzdelanostných skupinách k zvyšovaniu variability manželských štartov z pohľadu ich časovania. Zdá sa, že dynamika tohto procesu je zatiaľ najnižšia u osôb s vysokoškolským vzdelaním, čo je výsledkom predovšetkým pomerne vysokého veku, v ktorom začínajú tieto osoby vstupovať do manželstva. Pomerne významná časť prvých sobášov je u osôb s nízkym vzdelaním síce naďalej realizovaná v nízkom veku, no nezanedbateľná časť vstupuje do prvého manželstva až relatívne neskôr.

Príprava na povolanie predovšetkým v podobe vzdelávania a štúdia na strednej, resp. vysokej škole predstavuje dôležitý faktor ovplyvňujúci časovanie vstupov do manželstva a rodičovstva. Práve v dynamickom rozmachu a rozšírení participácie na dlhšom vzdelávaní u mužov a najmä žien na Slovensku môžeme nájsť jeden z významných prvkov odkladania jednotlivých životných tranzícií do vyššieho veku, sobáš a materstvo nevynímajú. Tento jav potvrdili aj výsledky našej analýzy. Ukázalo sa, že osoby, ktoré študujú na strednej alebo na vysokej škole v porovnaní s ostatnými mužmi a ženami výrazne menej často uzatvárajú manželstvo. Dôsledkom dlhšej doby štúdia je teda aj predlžujúce sa obdobie bezdetnosti v rámci životných dráh, a to najmä u populácie s vyšším dosiahnutým stupňom vzdelania. Rozdiely v počte narodených detí a proporcií bezdetných sú najvýznamnejšie pri porovnaní študujúcich žien a žien, ktoré už ukončili svoju vzdelanostnú dráhu.

Celkovo najmenšiu šancu opakovane vstúpiť do manželstva dosahujú muži i ženy, ktoré získali nanajvýš základné vzdelanie. V prípade sobášov druhého a vyššieho poradia jednoznačne platí v populácii Slovenska tendencia, kde s vyšším vzdelaním rastie aj pravdepodobnosť, že sa osoba opätovne vydá alebo oženi.

Z pohľadu rozvodovosti najmenej často inklinujú k legislatívnemu ukončeniu manželstva osoby s vysokoškolským vzdelaním, pričom najvyššiu intenzitu rozvodovosti mali osoby s nízkym vzdelaním. Okrem toho sa ukázalo, že intenzita rozvodovosti sa medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami pomerne výrazne menila v závislosti od veku rozvádajúceho sa muža a ženy. Tento jav je výsledkom odlišného časovania vstupov do manželstva a tým aj odlišnej dĺžky trvania manželstva v danom veku.

Muž i ženy s nízkym vzdelaním mali najvyššiu intenzitu rozvodovosti vo veku do 30 rokov, kým u osôb s vyšším dosiahnutým vzdelaním to bolo až vo veku nad 30 rokov. Na druhej strane v tomto veku už riziko rozvodu v prípade mužov i žien s nízkym vzdelaním nebolo tak vysoké a do popredia, najmä u žien sa dostávali osoby s vysokoškolským vzdelaním.

Analýza príčin rozvodov ukázala, že v prípade osôb s nízkym vzdelaním boli častejšie deklarované tzv. extrémne príčiny rozvratu manželstva akými je alkoholizmus, nevera, nezáujem o rodinu a tiež zlé zaobchádzanie a odsúdenie pre trestný čin.

Významne je podľa stupňa najvyššieho dosiahnutého vzdelania diferencovaná aj konečná a úhrnná plodnosť žien, načasovanie materského štartu, ako aj nemanželská plodnosť. Ženy s najvyšším dosiahnutým vzdelaním základným sa výrazne odlišujú od ostatných vzdelanostných skupín tým, že najčastejšie rodia deti mimo manželstva (v približne 2/3 prípadov) a majú najvyšší priemerný počet detí, ktorý dosahuje hodnotu približne 3 detí na ženu v reprodukčnom veku. Tieto ženy sa tiež stávajú matkami častejšie v nízkom veku, hoci najmladšími matkami sú ženy so stredoškolským vzdelaním bez maturity, ktorých priemerný vek pri prvom pôrode nedosahuje ani 23 rokov. Polovica žien s najvyšším dosiahnutým základným alebo stredoškolským vzdelaním bez maturity porodí svoje dieťa do veku 22 rokov. Zdá sa tiež, že odkladanie rodičovstva sa u žien s nízkym vzdelaním zastavilo, resp. minimálne spomalilo. Naopak, proces odkladania rodičovstva sa naďalej prejavuje u žien s vyšším vzdelaním. Najdlhšie odkladajú narodenie prvého dieťaťa vysokoškolsky vzdelané ženy, ktorým sa až polovica prvorodených detí a približne 60 % všetkých detí narodí po 30tke. Navyše, vysokoškolsky vzdelaným ženám sa až 90 % detí narodí do manželského zväzku, čo významne zvyšuje šancu, že tieto deti budú vychovávané v úplnej rodine. Pre porovnanie, až 2/3 detí narodených matkám s najvyšším dosiahnutým vzdelaním základným sa narodí nemanželsky, v prípade prvých pôrodov je to až 90 %. Regionálna analýza nemanželskej plodnosti potvrdila, že vysoký podiel nemanželsky narodených detí a skorý materský štart korelujú s inými nepriaznivými socio-ekonomickými charakteristikami (vysoká miera nezamestnanosti, sociálna exklúzia a pod.) okresov, v ktorých sú tieto fenomény reprodukčného správania najvýraznejšie. Zdá sa teda, že rodenie detí mimo manželstva sa stáva jednou z foriem reprezentácie sociálnych nerovností, keďže je pravdepodobné, že nemanželská plodnosť je u žien s nízkym vzdelaním častejšie korelovaná so slobodným materstvom, než prípad žien s vyšším vzdelaním. Vysoká nemanželská plodnosť žien s nízkym vzdelaním pritom nie je fenoménom špecifickým len pre Slovensko.

U vysokoškolsky vzdelaných žien sa najvýraznejšie prejavuje „dobiehanie“ odkladaných pôrodov a v roku 2009 ich úhrnná plodnosť dosiahla až 1,6 dieťaťa na ženu, takže sa stali po ženách so základným vzdelaním druhou najplodnejšou podskupinou. Najnižší priemerný počet detí na ženu majú ženy s úplným stredoškolským vzdelaním s maturitou (len 1,1 dieťaťa na ženu), u ktorých sa pravdepodobne začína najvýraznejšie presadzovať jednodetný model rodiny. Nízka intenzita plodnosti žien so stredoškolským vzdelaním s maturitou, ktoré tvoria proporcionálne najväčšiu skupinu v rámci populácie žien, je určujúca pre celkovú intenzitu plodnosti žien na Slovensku. Relatívne pomalé tempo rekuperácie mier plodnosti týchto žien naznačuje, že štrukturálne vysvetlenia zdôrazňujúce vznik nových bariér pri zakladaní rodiny (nižšie príjmy domácností, vyššie riziko nezamestnanosti a s tým spojená neistota plynúca z meniaceho sa trhu práce) môžu byť pre túto skupinu žien relevantnejšie než pre ženy s vyšším, ale aj nižším vzdelaním.

Rozdiely medzi vzdelanostnými skupinami žien nájdeme aj v prípade potratovosti, ktorá bola posledným z demografických procesov, ktoré sme analyzovali. V dôsledku odlišného tempa poklesu mier umelej potratovosti môžeme konštatovať, že rozdiely sa počas sledovaného obdobia rokov 2001 – 2009 medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami prehĺbili. Najvyššiu – až trojnásobne vyššiu v porovnaní s vysokoškolsky vzdelanými ženami – intenzitu umelej aj spontánnej potratovosti majú ženy s najvyšším dokončeným základným vzdelaním. Svedčí to tak o zlom reprodukčnom zdraví nízko vzdelaných žien, ako aj o obmedzených možnostiach zabrániť neželanému tehotenstvu iným spôsobom (do úvahy je potrebné vziať ich horšiu pozíciu v rodine, finančné a kultúrne bariéry ako aj ich horšiu informovanosť). Keďže však majú ženy s nízkym vzdelaním zároveň najvyššiu intenzitu plodnosti, umelé potraty tvoria v ich prípade nižší podiel z ukončených tehotenstiev v porovnaní s inými vzdelanostnými skupinami. Najviac, až 25 %, tehotenstiev končí umelým potratom v prípade žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity, naopak najmenej u vysokoškolsky vzdelaných žien (menej než 10 %). Pozitívnym tak pokles intenzity umelej potratovosti, ako aj proporcie tehotenstiev ukončených umelým prerušením tehotenstva a to u všetkých vzdelanostných skupín. Podobne je potešujúci pokles počtu a zastúpenia opakovaných UPT.

Analýza potvrdila, že rozdiely v reprodukčnom správaní jednotlivých vzdelanostných skupín sa v sledovanom období postupne prehĺbujú. Bližšie hodnotenie však umožnia až výsledky najbližšieho sčítania obyvateľov v roku 2011, na základe ktorých budeme môcť porovnať aj diferenciáciu v medzigeneračnom pohľade.

PREHĽAD POUŽITÝCH SKRATIEK

EVS – European Value Study

ISSP – International Social Survey Programme

NCZI – Národné centrum zdravotníckych informácií

OECD – Organization for Economic Co-operation and Development

SbM – stredoškolské vzdelanie bez maturity

SLDB – Sčítanie ľudu, domov a bytov

SODB – Sčítanie obyvateľov, domov a bytov

SsM – stredoškolské vzdelanie s maturitou

ŠÚ SR – Štatistický úrad Slovenskej republiky

VŠ – vysokoškolské vzdelanie

VZPS – Výberové zisťovanie pracovných síl

ÚIPŠ – Ústav informácií a prognóz školstva

UPT – umelé prerušenie tehotenstva

ZŠ – základné vzdelanie

LITERATÚRA

- Auerhan, J., 1965. *Technika, kvalifikace, vzdělání*. Nakladatelství politické literatury. Praha.
- Beck, U., 1992. *Risk society. Towards a New Modernity*. London: Sage Publications.
- Beutel, A.M. 2000. *The relationship between adolescent nonmarital childbearing and educational expectations: A cohort and period comparison*. Sociological Quarterly 41 (2): 297-314.
- Bianchi, S. M., 2000. *Maternal Employment and Time With Children: Dramatic Change or Surprising Continuity?* In: Demography 37, s. 401 – 414.
- Billari, F. C., Philipov, D. 2003. *Mutual relationships between education and women's entry into a first union: the case of Central and Eastern Europe*. In: I. E. Kotowska and J. Jóźwiak. Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities. European Population Conference, 26. – 30. August 2003. Warsaw: 201 – 218.
- Billari, F., Philipov, D. 2004. *Education and the transition to motherhood: A comparative analysis of Western Europe*. European Demographic Research Papers 3/2004, Wien: Vienna Institute of Demography. http://www.oeaw.ac.at/vid/download/edrp_3_04.pdf
- Blossfeld, H.-P., Huinink, J. 1991. *Human capital investment or norms of role transition? How women's schooling and career affect the process of family formation*. In: The American Journal of Sociology, 97, s. 143 – 168.
- Blossfeld, H.-P., Jaenichen, U., 1992. *Educational expansion and changes in women's entry into marriage and motherhood in the Federal Republic of Germany*. In: Journal of Marriage and the Family, 54, s. 302 – 315.
- Bourdieu, P. 1986. *The forms of Capital*. In: Richardson, G. Handbook of theory and Research for sociology of Education. NY: Greenwood Press, s. 241 – 258.
- Bynner, J. 2005. *Rethinking the youth phase of life course: The case for merging adulthood?* In: Journal of Youth Studies, 8, s. 367 – 384.
- Carmichel, G. 1995. *Consensual Partnering in the More Developed Countries*. In: Journal of the Australian Population Association. 12, s. 51 – 86.
- Coleman, J. S. 1988. *Social Capital in the Creation of Human Capital*. In: American Journal of Sociology, 94, s. 95 – 120.
- Džambazovič, R. 2007. *Chudoba na Slovensku*. Diskurz, rozsah a profil chudoby. Univerzita Komenského v Bratislave. Bratislava 2007, s. 232.
- Hakim, C. 2003. "A new approach to explaining fertility patterns: Preference theory." *Population and Development Review*, 29 (3): 349–374.
- Hamplová, D. 2003a. *Úvod*. In: Hamplová, D., Rychtaříková, J., Pikálková, S. České ženy: vzdělání, partnerství, reprodukce a rodina. Praha: SOÚ AV, s.4 – 8.
- Hamplová, D. 2003b. *Vstup do manželství a nesezdaného soužití v České republice po roce 1989 v souvislosti se vzděláním*. Sociological Papers 03:4. Praha: SOÚ AV
- Hamplová, D. 2003c. *Preferované partnerské uspořádání: sociodemografické a hodnotové rozdíly*. In: Demografie 45, s. 166 – 175.
- Hamplová, D. 2006. *Sňatečnost, nesezdaná soužití a veřejné mínění*. In: Kocourková, J., Rabušic, L. (eds.) Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný? Univerzita Karlova v Praze, Praha, s. 12 – 19.
- Hamplová, D. 2007. *Děti bez partnera nebo na psí knížku?* In: Hamplová, D. (ed.) Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR. Praha: SOÚ AV ČR, pp.49–58.
- Hamplová, D. 2010. *Non-marital fertility as new form of social inequality? Transformation of Czech families after 1989*. Thematic Series 1/2010 Family Patterns and Demographic development. Berlin: GESIS. <http://www.gesis.org/forschung-lehre/gesis-publikationen/servicepublikationen/social-sciences-eastern-europe-thematic-series/>.
- Hamplová, D., Řeháková, B. 2006. *Mimomanželská plodnost: individuální charakteristiky žen a vliv regionu*. In: Hamplová, D. (ed.) Mimomanželská plodnost v České republice po roce 1989: sociální a ekonomické souvislosti. Sociologické studie 06/05. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 26 – 39.
- Hašková, H. 2010. *Fenomén bezdětnosti*. Praha: SLON.

- Hobcraft, J. and K. Kiernan. 1999. *Childhood Poverty, Early Motherhood and Social Exclusion*. CASEpaper CASE/28, Center for the Analysis of Social Exclusion, London School of Economics, London.
- Hoem, J. M., 1986. *The impact of education on modern family-union initiation*. In: European Journal of Population 2, s. 113 – 133.
- Inglehart, R., 1990. *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.
- Kalinová, L., 1998. *Sociální vývoj Československa 1969 – 1989*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha.
- Kantorová, V. 2004. *Education and entry into motherhood: the Czech Republic during state socialism and the transition period (1970 – 1997)*. Demographic Research, Special collection 3, s. 245 – 274.
- Kravdal, Ø, 1994. *The importance of economic activity, economic potential and economic resources for the timing of first birth in Norway*. Population Studies 48, s. 249 – 267
- Kravdal, Ø., 2007. *Effects of current education on second- and third-birth rates among Norwegian women and men born in 1964: Substantive interpretations and methodological issues*. Demographic Research 17(9), s. 211–246.
- Kreyenfeld, M. 2002. *Time-squeeze, partner effect or self-selection? An investigation into the positive effect of women's education on second birth risks in West Germany*. Demographic Research, 7, s. 15–48. Dostupné na: www.demographic-research.org/Volumes/Vol7/2.
- Kreyenfeld, M. 2000. *Changes in the timing of first birth in East Germany after reunification*. Schmollers Jahrbuch 120: 169-186. Berlin: Duncker & Humblot.
- Kučera, M. 1994. *Populace České republiky 1918 – 1991*. Česká demografická společnost. Sociologický ústav Akademie věd ČR, Praha, 1994, 197 s.
- Lamb, M., Tamis-LeMonda, C., 2004. *The Role of the Father: An Introduction*. In: Lamb, M. E. (ed.) The Role of the Father in Child Development, 4th ed., New York: John Wiley and Sons, s. 1 – 31.
- Liefbroer, A. C. and M. Corijn, 1999. *Who, what, where and when? Specifying the impact of educational attainment and labour force participation on family formation*. In: European Journal of Population ,15, s. 45 – 75.
- Londáková, E. 2005. *Pochybné rovnostárstvo*. In: História, 4, s. 26 – 30.
- Macura, M., McDonald, A. 2003. *Fertility and Fertility Regulation in Eastern Europe: from the Socialist to the Post-socialist Era*. In: I. E. Kotowska, J. Józwiak (eds.). Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities. Warsaw: Institute of Statistics and Demography, Warsaw School of Economics, s. 35 – 90.
- Machonin, P., Tuček, M., a kol.: *Česká společnost v transformaci (Kproměnam sociální struktury)*. SLON, Praha, 1996.
- Marini, M. M., 1984. *Women's educational attainment and the timing of entry into parenthood*. In: American Sociological Review 49, s. 491 – 511.
- Matějů, P. 1993. *Who Won and Who Lost in a Socialist Redistribution in Czechoslovakia?* In: Y. Shavit, H. P. Blossfeld (eds.). Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries. Boulder, CO, San Francisco, Oxford: Westview Press. s. 251 – 271.
- Matulník, J., Ritomský A., Pastor, K. 2003. *Analýza makrospoločenských faktorov súčasného vývoja pôrodnosti na Slovensku*. Trnava: Fakulta humanistiky Trnavskej univerzity v Trnave.
- Matulník, J., Ritomský, A., Pastor, K. 2004. *Ku vzťahu medzi profesiovou sebarealizáciou a pôrodnosťou na Slovensku*. In: Gender rovné príležitosti. 2 – 3, s. 18 – 20. http://www.genderonline.cz/download/Rocnik05_2-3_2004.pdf [15.6.2010].
- McDonald, P. 2000a. *Gender Equity in Theories of Fertility Transition*. In: Population and Development Review 26, s. 427 – 439.
- McDonald, P. 2000b. *Gender Equity, Social Institutions and the Future of Fertility*. In: Journal of Population Research, 17, s 1 – 15.
- McDonald, P. 2002. *Sustaining Fertility through Public Policy: The Range of Options*. In: Population (English edition) 57, s. 417 – 446.
- McElroy, S.W. 1996. *Early childbearing, high school completion, and college enrollment: Evidence from 1980 high school sophomores*, Economics of Education Review 15 (3): 303-324
- McLanahan, S. 2006. *Prohlubující se rozdíly aneb jak se vede dětem za druhého demografického přechodu*. In: Demografie 2, s. 77 – 96.

- Mládek, J. 2003. *Kohabitácie a kohabitanti na Slovensku – národnostná, religiózna, vzdelanostná a priestorová štruktúra*. In: Rodina. 9. slovenská demografická konferencia, Tajov 17. – 19. 9. 2003. Zborník vedeckých prác. SŠDS. Bratislava.
- Mládek, J., Širočková, J. 2004. *Kohabitácie ako jedna z foriem partnerského spoluzitia obyvateľstva Slovenska*. In: Sociológia 5, s. 423 – 454.
- Možný, I. 1983. *Rodina vysokoškolsky vzdelaných manželů*. Brno, Universita J. E. Purkyně.
- Možný, I. 1987. *K některým novým jevům v kulturně legitimních vzorcích rodinných startů*. In: Demografie 29, s. 114 – 123.
- Možný, I. 1999. *Sociologie rodiny*. Praha: SLON, 251 s.
- Možný, I. 2003. *Vzdělanostně diferencovaná ilegilita jako symptom pozdní moderny*. In: Plánava, I., Pilát, M. (eds.) Děti, mládež a rodiny v období transformace. Barrister & Principal, Brno, s. 60 – 65.
- Možný, I. 2006. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Možný, I., Rabušic, L. 1992. *Unmarried Cohabitation in Czechoslovakia*. In: Czech Sociological Review 28, s. 107 – 117.
- Mynarska, M. 2010. *Fertility choices in Poland*. Warsaw.
- Oppenheimer, V. K. 1988. *A Theory of Marriage Timing*. In: American Journal of Sociology, 94, s. 563 – 591
- Perelli-Harris, B., Sigle-Rushton, W., Kreyenfeld, M., Lappegård, T., Berghammer, C., Keizer, R. 2010. *The educational gradient of nonmarital childbearing in Europe: emergence of a pattern of disadvantage*. MPIDR Working Paper WP-2010-004.
- Pilinská, V. (ed.) 2005. *Demografická charakteristika rodiny na Slovensku*. Bratislava: INFOSTAT, 67 s.
- Potančoková, M., 2010. *Potravnosť*. In: Jurčová, D., Mészáros, J. Populačný vývoj v okresoch Slovenskej republiky 2009. Bratislava: INFOSTAT.
- Potančoková, M. 2009a. *Odkladanie materstva do vyššieho veku na Slovensku vo svetle štatistických a kvalitatívnych dát*. In: Bleha, B. (ed.) Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí kontinuita či nová éra? Bratislava: Geografika, s. 39 – 61.
- Potančoková, M. 2009b. *Reproductive careers of women in Slovakia during the state socialist era of the 1970s and in transforming society*. Dizertačná práca. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze.
- Potančoková, M. 2009c. *Plodnosť*. In: Populačný vývoj v SR 2008. Bratislava: INFOSTAT.
- Potančoková, M., Vaňo, B., Pilinská, V., Jurčová, D. 2006. *Slovakia: Fertility between tradition and modernity*. In: Frejka, T., Hoem, I., Sobotka, T., Toulemon, L. (eds.) Childbearing trends and policies in Europe. Demographic research 19, Special collection 7: 973–1018.
- Prokopec, J., Schüller, V. 1976. *Vývojové tendence rozvodů*. Populační zprávy, 4 – 5, s. 38 – 42.
- Régnier-Loilier, A., Leridon, H. 2007. *Four decades of legalized contraception in France: an unfinished revolution?* Population and Societies No. 439
- Richta, R., a kol.: *Civilizace na rozcestí. Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Svoboda, Praha, 1969.
- Rindfuss, R., Brauner-Otto, S. 2008. *Institutions and the transitions to adulthood: Implications for fertility tempo in low-fertility settings*. Vienna Yearbook of Population Research, s. 57 – 88.
- Rychtaříková, J. 1994. *Nesezdaná soužití*. In: Populační vývoj České republiky 1994. Katedry demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Praha, s. 111 – 118.
- Sandberg, J. F., Hofferth, S. L. 2001. *Changes in Children's Time With Parents: United States, 1981–1997*. In: Demography 38, s. 423 – 436.
- Seltzer, J. 1991. *Relationship Between Fathers and Children Who Live Apart: The Father's Role After Separation*. In: Journal of Marriage and the Family, 53, s. 79 – 101.
- Simonová, N. 2006. *Vzdělanostní nerovnosti a vzdělanostní mobilita v období socialismu*. In: Matejů, P., Straková, J. et al. (Ne)Rovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice. Academia, Praha.
- Simonová, N. 2009. *Proměny v mezigeneračním přenosu dosaženého vzdělání v České republice v historické perspektivě*. In: Sociologický časopis, 45, s. 291 – 313.
- Skirbekk, V., Kohler, H.-P., Prskawetz, A. 2004. *Birth month, school graduation and the timing of births and marriages*. Demography 41 (3), s. 547 – 568.

- Šprocha, B. 2009a. *Sobášnosť*. In: Vaňo, B. (ed.) Populačný vývoj v SR 2008. Bratislava: INFOSTAT.
- Šprocha, B. 2009b. *Rozvodovosť*. In: Vaňo, B. (ed.) Populačný vývoj v SR 2008. Bratislava: INFOSTAT.
- Šprocha, B., Potančoková, M. 2008. *Potratovosť vo vybraných rómskych komunitách sa Slovensku*. Demografie 50 (1), s. 32-41.
- Tuček, M., a kol. 2003. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. SLON, Praha, 2003
- Vaskovics, L. 2001. *The social theory of postadolescence*. In: Review of Sociology, 7, s. 5 – 20.
- Vaňo, B. (ed.) 2001. Obyvateľstvo Slovenska 1945-2000. Bratislava: INFOSTAT.
- Vaňo, B. 2005. *Unelá potratovosť na Slovensku*. Slovenská štatistika a demografia, 1, s. 63 – 69.
- Vaňo, B. (ed.) 2007. *Populačný vývoj v SR 2006*. Bratislava: INFOSTAT.
- Večerník, J.: *Občan a tržní ekonomika (Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti)*. Nakladatelství Lidové Noviny, Praha, 1998.
- Zeman, K., 2007. *Transition of nuptiality and fertility onset in the Czech Republic since the 1990s – the role of women's education and its expansion*. In: MPIDR WORKING PAPER WP 2007–017, 28 s.
- Zeman, K., 2009. *The link between women's education and non-marital childbearing in the Czech Republic*. Romanian Journal of Population Studies 3 (1), s. 90 – 108.

ZOZNAM POUŽITÝCH DÁTOVÝCH ZDROJOV

- European Value Study (EVS) 1991; http://sasd.sav.sk/sk/data_katalog_abs.php?id=sasd_1991001, [12.5.2010]
- European Value Study (EVS) 1999; http://sasd.sav.sk/sk/data_katalog_abs.php?id=sasd_2008001, [12.5.2010]
- European Value Study (EVS) 2008; http://sasd.sav.sk/sk/data_katalog_abs.php?id=sasd_1999002, [10.5.2010]
- Education at a Glance 2009: OECD Indicators. Indicator A2: How many students finish secondary education and access tertiary education?
http://www.oecd.org/document/24/0,3343,en_2649_39263238_43586328_1_1_1_1,00.html
- Education at a Glance 2010: OECD Indicators. Indicator A7: What are the economic benefits of education?
http://www.oecd.org/document/52/0,3343,en_2649_39263238_45897844_1_1_1_1,00.html
- International Social Survey Programme (ISSP) 2002 Family and Changing Roles III;
<http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp?object=http://zacat.gesis.org/obj/fStudy/ZA3880>
- Sčítanie ľudu, domov a bytov k 1. 12. 1970: Tabuľky za SSR. Československá štatistika 1974, s. 49 – 50.
- Sčítanie ľudu, domov a bytov 1. 11. 1980: Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti. SSR, Československá štatistika 1982 s. 32 – 34.
- Sčítanie ľudu, domov a bytov k 3. 3. 1991: Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti. Slovenská republika, FŠÚ 1992 s. 26 – 31.
- Sčítanie obyvateľov, domov a bytov k 26.5. 2001, ŠÚ SR, interné údaje
- Statistická ročenka Československé socialistickej republiky 1970 – 1988, Federální statistický úřad. Český statistický úřad. Slovenský statistický úřad. SNTL, Nakladatelství Alfa, Praha.
- Ústav informácií a prognóz školstva, Časové rady, <http://www.uips.sk/statistiky/casove-rady> [20.8.2010]
- Výberové zisťovanie pracovných síl 2000 – 2009, 1q – 4q, Modul A, ŠÚ SR, interné údaje

Vydal: **INFOSTAT - Inštitút informatiky a štatistiky**
Dúbravská cesta 3, 845 24 Bratislava

V edícii: **Aktá**

Pod číslom: **A10-3365/2010**

Počet strán: **61**

Počet výtlačkov: **50**

Tlač: **INFOSTAT**

ISBN **978-80-89398-18-8**

EAN **9788089398188**

A10-3365/2010

ISBN 978-80-89398-18-8



9 788089 398188